De sneeuw van weleer. Jeugdherinneringen

Bertus Aafjes

bron
Bertus Aafjes, *De sneeuw van weleer. Jeugdherinneringen*. Meulenhoff, Amsterdam 1987

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/aafj001snee01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

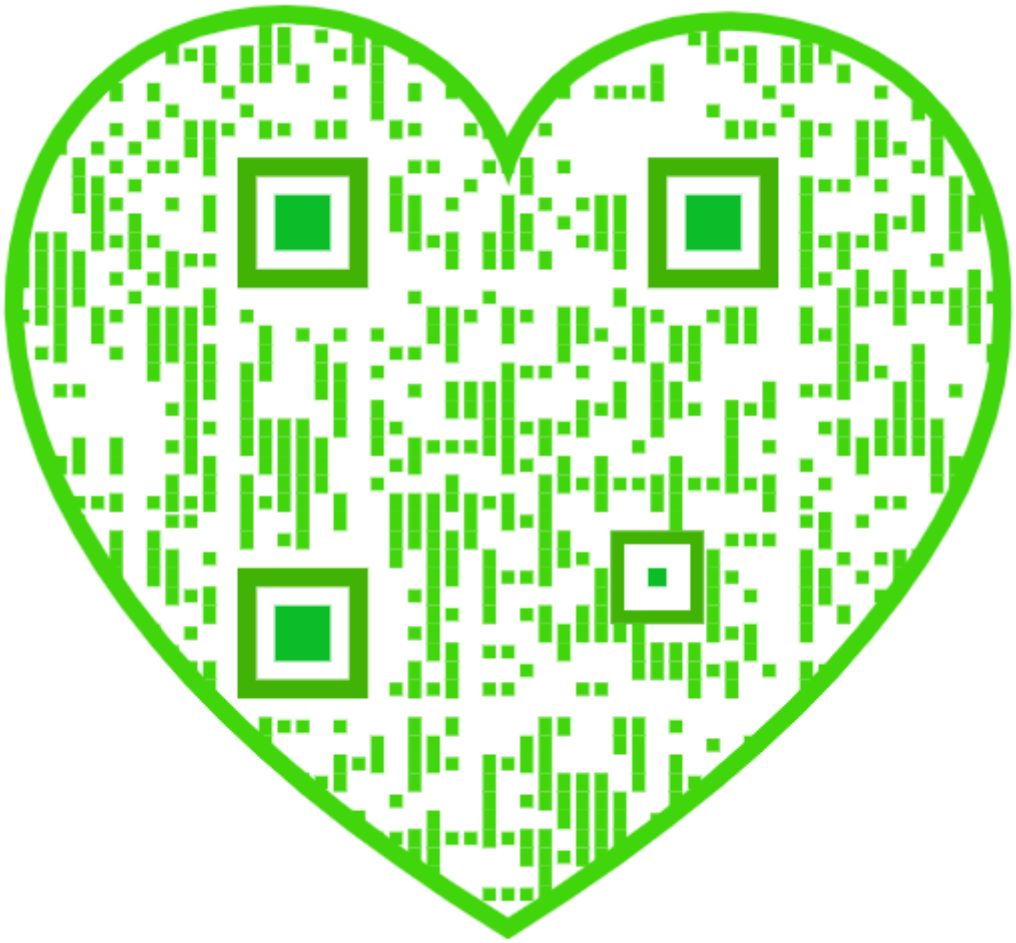

Maar waar is de sneeuw van weleer?
Mais ou sont les neiges d'antan?
- François Villon

Voor mijn kleinzoon Jeroen

Wonderen

GUIDO GEZELLE zegt het zo schoon:

't Er viel 'ne keer een bladtjen op het water

Dat bladje nu, Jeroen, was ik. Een wispelturig bladje. Een bladje dat danst op de luimen van de wind. Zulk een bladje maakt zich nauwelijks bezorgd om het levensonderhoud, het weet niet waar het gaat of staat, het drijft nu eens op de top van een golf en draait dan weg in een waterkolk. Soms stoot het een waterbel stuk. Geluidloos lijkt het wel, ook al moet de trilling in het heelal waarneembaar zijn. Er is een woord voor zo'n zorgeloos rondtollend bladje: het wordt soms ‘dichter’ genoemd.

Dichters zijn de meest lichtgelovige mensen ter wereld. Zij geloven in wonderen. Ook al hebben zij het geloof der vaderen sinds lang verloren, zij blijven in wonderen geloven. Want nooit zijn de wonderen de wereld uit.

Toen ik jong was en zo oud als jij, was het leven eigenlijk een voortdurend wonder. God bestond, de engelen bestonden en Gods lieve heiligen bestonden, al kwam men ze dan ook zelden tegen. Kerstmis was een lang blank en innig feest; vandaag ervaar ik het als een lange donkere dag, die ik moet uitzitten.

Neen, nooit zijn de wonderen de wereld uit, maar wel veranderen zij van aard. Wat eens een wonder scheen blijkt later alledaagse werkelijkheid te zijn. En wat eens alledaagse werkelijkheid was, blijkt later een wonder.

Toen ik naar Rome liep bezat ik het geloof der vaderen nog. De Heer was mijn herder, en een priester veranderde brood en wijn in het Lichaam en Bloed des Heren. Ik weet nog hoe de

Heer mij te hulp kwam in het Vorarlgebergte. Ik besteeg, met mijn ransel op de rug, de Vorarlbergpas; de lucht was grauw en ik was hongerig en dorstig. Ik zag een nonnenkloostertje en klopte aan de poort.

Een goedlachse Oostenrijkse non bood mij een grote kom warme melk en een half brood. Peinzend keek zij naar mijn ransel en stok. Die ransel was zo zwaar gepakt met kleren, boeken en dichtbundels dat hij het gewicht bezat van de ransel van een soldaat, op volle oorlogssterkte. Zij keek van de ransel naar de hemel. En terwijl ik mijn kom hete melk leegslurpte, waarschuwde zij mij voor wat mij te wachten zou staan als ik verder liep. Ik zou reddeloos verloren lopen in de zich ophopende sneeuw.

Ik geloofde haar niet. Er was geen sneeuw te bekennen. Ik vervolgde mijn weg, met de homp brood in mijn ransel. Verwonderd zag ik de eerste sneeuwvlokken dalen. Naarmate ik steeg, vielen de sneeuwvlokken dichter. Eerst liep ik tot aan de enkels in de sneeuw. Maar de sneeuw bleef vallen, steeds overvloediger, zij bleef steeds hoger liggen en tenslotte reikte zij tot mijn knieën. Ik kon nauwelijks meer vooruit. En ik kon niet terug. Ik was ingesneeuwd en mijn voetreis naar Rome scheen ten einde.

Plotseling zag ik langs de kant van de weg, in de hoge sneeuw, een veldkruis. Achter het gordijn van sneeuw ontwaarde ik de Kruislievehcer. Uitgeput boog ik het hoofd en bad. Ik vroeg om uitkomst.

Er kwam uitkomst. Langzaam naderde achter mij een grote sneeuwruimer met zwoegende motor. Twee paar mannenarmen hesen mij met ransel en stok in de cabine, waar ik verkleumd neerzonk. De motor werd weer gestart, maar boven het geluid uit sprak de stem van een van mijn redders: ‘Du hast Glück gehabt, mein Junge. Het is een zachte winter geweest, zulk noodweer had geen mens meer verwacht. Aber du hast Glück gehabt - de sneeuwruimer was nog niet opgeborgen.’

Toen ik uit de sneeuwruimer stapte en mijn redders de hand schudde, stond ik aan de andere kant van de Vorarlbergpas. De sneeuw had opgehouden te vallen. Het regende.

Wonderen vonden er met grote regelmaat plaats op die voetreis. Het waren vreemde wonderen, en het was of ik ze zelf arrangeerde.

Het moet ergens bij Riva geweest zijn aan het Gardameer. Al was ik dan wel niet in het midden van mijn leven, ik was verdwaald in 's levens donker woud. Ik dwaalde rond tussen de donkere pijnboomstammen en gleed uit over de gladde bemoste stenen. Toen dook, tegen het vallen van de nacht, een klooster voor mij op dat één geheel scheen te vormen met de berg. Het was een klooster van de Camaldolesi, heremieten in grijs habijt, die in kleine cellen leven, geheel ommuurd; er is slechts een nauwe opening in de muur van keistenen, zodat zij, met de kap over hun hoofd, naar het kerkgebouw kunnen trekken om er hun gezamenlijke dag- en nachtgebeden te verrichten.

Het was nog laat daglicht, maar de broeder-portier zei mij dat vader abt en de andere monniken reeds sliepen. Hij bekeek mijn ransel en lepelde gretig uit mijn mond mijn wereldse avonturen. Met vrome hoofdknik aanhoorde hij hoe ik te voet naar Rome pelgrimeerde en naar de graven der apostelen. Hij besloot de abt te wekken. En wat nooit gebeurt, de abt besloot mij voor een nacht in het klooster op te nemen. De broeder-portier bereidde een maal voor mij op een houten dis: een vis, een grote homp brood, en een fles landwijn.

Toen ik de volgende ochtend in alle vroegte ontwaakte begaf ik mij naar het godshuis. De vroegmis werd gelezen. Ik haalde mijn missaal uit mijn ransel en zag dat het de feestdag van Sint Pancratius was. Pancratius, drong het plotseling tot mij door, dan is het mijn verjaardag; dus, dacht ik, kan ik God vragen wat ik wil. Ik geloofde zozeer in wonderen dat ik mijn vraag niet eens specificeerde. Ik bad eenvoudig: Heer, ik laat het wonder aan U over.

Toen ik een uur later de berg afdaalde, wist ik dat ik nog vele, vele dagreizen gaans van Rome verwijderd was en dal ik aan een der onaangenaamste trajecten van mijn reis begonnen was. Ik moest door het moerasgebied van de Campagna. Weliswaar had Mussolini de moerassen kort tevoren drooggelegd, maar nog altijd hingen ontelbare muskieten boven de rode aarde en verspreidden er de verpestende moeraskoorts.

Maar als door de hemel gezonden naderde mij van achter een auto. Het was een in die dagen uiterst kostbare wagen. De inzittenden hadden mij opgemerkt: ik denk dat ik op mijn ransel een kleine driekleur droeg. Het waren een rijke reders-zoon uit Rotterdam en zijn jonge bruid; zij waren zojuist getrouwd. Zij hadden een verkeerde weg genomen en waren verdwaald. Als ik mee wilde rijden was ik dezelfde avond nog in Rome.

Ik reed mee, zij lieten mij uit op de Piazza del Tritone, alwaar zij in de herberg de nacht zouden doorbrengen. Ik haastte mij naar de Via dei Pettinari, de Straat der Kammenmakers, waar ik een kosteloos verblijf kon vinden. Toen viel de nacht, het travertijn der palazzi werd doodsbleek, de lucht boven het straatravijn werd lichtroze en kreeg de kleur van de egelantier. Hoog boven aan de hemel krioelden de laatste zwaluwen. En ter hoogte van de dakranden der palazzi waren de eerste vleermuizen verschenen.

Het wonderlijkste van al was de kamer waar ik sliep. De houten deur droeg een kruis. Het was de kamer waar de heilige Filippo Neri in een geur van heiligheid was gestorven. Bij wonderen horen heiligen. Zij kunnen ze verrichten. Het waren twee wonderlijke heiligen die mij begeleidden op mijn reis te voet naar Rome. Je zult hun namen niet kennen. Het was Benoit Labre, en het was de pastoor van Ars. Benoit Labre was een zwerver, die over de wereld zwierf en weigerde zich van zijn luizen te ontdoen, uit liefde voor God. Hij sliep des nachts onder de bogen van het Colosseum. Ik ben vaak gaan kijken naar de duistere krochten, waarin hij zich 's nachts had

teruggetrokken; het stonk er altijd naar urine. Ik vereerde hem als een voorbeeld. Maar ik ben zo verstandig geweest het niet te volgen.

De pastoor van Ars was mijn tweede patroon. Hij leefde in dezelfde eeuw als Benoit Labre. Mijn bewondering voor de pastoor van Ars was zo groot dat ik op mijn terugtocht uit Rome zijn graf bezocht. Bij Lyon sloeg ik af naar het zuiden en bereikte na twintig kilometer gaans de pastorie waar hij eens geleefd had. Ik zag het beeld dat een beeldhouwer nog tijdens zijn leven van hem gemaakt had. Ik trof een boer op het land wiens voorvader nog het schamele pakje gedragen had waarmee de pastoor in Ars gearriveerd was. Ik biechtte bij zijn opvolger, de derde pastoor. Wat ik biechtte? Ik heb er geen flauwe notie van. Wel was ik er heilig van overtuigd dat ook deze pastoor een heilige was. Zoals je ziet maakte ik heiligen bij het leven. Maar zo heilig als de echte pastoor van Ars was hij niet. Hij werd niet 's nachts door de duivelen bezocht en aan zijn grijze haren uit bed getrokken. Maar wel bood hij mij een goed gastmaal aan in het Gasthuis dat de oude pastoor van Ars voor zijn weeskinderen gesticht had.

Die zou mij waarschijnlijk minder goed behandeld hebben. Zelf at hij beschimmelde aardappelen, maar hij bood ze ook zijn bezoekers aan. Iets dat Anton van Duinkerken de opmerking ontlokte, dat de pastoor misschien een groot heilige was maar een even slecht gastheer. Dat is alles nu een halve eeuw geleden. Deze heiligen der laatste dagen ben ik sinds lang uit het oog verloren. Met verbazing herlas ik het leven van de pastoor van Ars, zoals dit beschreven is door Emile Erens. Neen, de God mijner vaderen en zijn heiligen bestaan niet meer voor mij.

Of ik dan niet langer in wonderen geloof? Maar wis en waarachtig geloof ik daarin. Nooit immers gaan de wonderen de wereld uit. Alleen veranderen zij van gedaante. Waren zij eens van grootse allure, zij worden steeds kleiner.

Eens toen je op school een gedicht moest schrijven, schreef je:

> *Gisteren was ik gelukkig,*
> *Vandaag ben ik nog gelukkiger.*

Zolang je dat onderschrijft heb ik je niets te leren. Nee, dan kan ik alleen maar leren van jou. Leren dat de wereld een wonder is. En het altijd blijft.

Wij minden 't zo

WAAR ZIJN DIE duizenden, tienduizenden, ja honderdduizenden kijkdozen gebleven uit mijn jeugd? Ieder Amsterdams kind waarschijnlijk heeft er een of meer gemaakt. Er was weinig materiaal voor nodig, maar veel fantasie, wilde men van zo'n doos werkelijk een klein sprookjespaleis maken. Het materiaal bestond eenvoudig uit een lege schoenendoos, waarvan de kartonnen deksel verwijderd was. In de voorkant van de schoenendoos knipte men een klein vierkant kijkgat uit, vervolgens bouwde men in de lege doos een panorama naar eigen fantasie op en overdekte de doos tenslotte met doorschijnend papier. Papier dat druive-purperblauw kon zijn, olijfgroen of meloengeel en dat het licht dat van boven in de doos viel, filterde tot een violette avondhemel of een gulden morgenstond, al naar gelang men zich atmosferisch gestemd voelde, hetgeen natuurlijk ten nauwste samenhing met het beeldverhaal dat in de doos was opgebouwd.

De eenvoudigen van geest verknipten een sprookjesboek en lieten in hun doos het verhaal van Roodkapje of Sneeuwwitje herleven. Maar er waren kinderen die een inventieve geest hadden als Mesdag en die panorama's opbouwden die een verbazingwekkende diepte te zien gaven en waarover witte watten als wolkenvelden dreven of waarin een uitgeknipte zon aan de hemel hing; door het landschap eronder reden wielren-nertjes een wedstrijd of paradeerden wandelaars in feestkledij. Wij leurden met onze kijkdoos, vooral op Koninginnedag, want dan was er groot feestgewoel van lanterfanters rond worstelaars, boeienkoningen en straatmuzikanten in de ganse binnenstad en viel er veel klein geld te verdienen.

Wat de marmotten waren voor de zigeunerkinderen, dat waren de kijkdozen voor de burgermanskinderen: een legale wijze van bedelen. Men begon de kijkdozen financieel te exploiteren door ze tegen een kleine vergoeding te kijk aan te bieden aan familieleden of buren en dan, moedig geworden, ging men de straat op, koos een standplaats en prees de voorbijganger de eigen kijkdoos aan, waarin hij door het kijkgat kijken mocht voor het luttele bedrag van een cent of halve cent. Er waren blagen bij die, na ontvangst van een cent, de kijklustige een lege schoenendoos met een dode muis erin voorhielden, maar er waren ook kleine kunstenaars onder, die een ware toverwereld voor een cent te kijk boden; en ouder geworden en volwassen, gaf ik altijd een cent aan een kind met een kijkdoos - maar ook dat is nu reeds lang geleden. Want de kijkdoos is sinds jaren de wereld uit. De laatste kijkdoos waarin ik keek behoorde toe aan een meisje in de Plantage Middenlaan, zij stond aan het hek van Artis - er zat een verliefd paar op een bank in de kijkdoos, geknipt uit een ansichtkaart van die tijd: zij met kwijnende lach en hangend hoofdje vol goudgeel haar, het lichaam gehuld in bijna doorzichtige lila mousseline, en hij in deftig jongeherenpak, een strohoed op het hoofd. Maar wat de doos tot een toverdoos maakte waren de papieren rozen rond het liefdespaar, geprikt op stokjes van ijzerdraad, vuistgrote rozen, een rozenoerwoud.

De kijkdozen van karton verdwenen in de vuilnisemmer en op de asbelt en wat er van de inhoud aan herinnering rest is verkleurd en vervormd met de tijd. Men schept zijn eigen jeugd ongemerkt naar het beeld en de gelijkenis van de latere jaren. Nochtans zal ik een ernstige poging wagen een aantal kijkdozen uit mijn Amsterdamse jeugd zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren, zodat nog iets teruggeroepen wordt van wat voorgoed verloren ging.

Het enige wat ik mij van hem herinner is, dat hij stond, met goudblond haar, in zijn houten ledikant, een engeltje, want

nauwelijks gezien was hij weggewiekt en weergekeerd naar de witte en nooit in kaart gebrachte plek in het heelal, vanwaar hij gekomen was. Niets herinner ik mij van hem dan dit abstracte beeld van een goudblond kinderhoofd. Een foto van hem bestaat er niet. Hij was negen maanden toen hij stierf. Zelf was ik bijna drie jaar oud. Het enige wat ik feilloos weet was dat mijn vader huilde, toen hij weggehaald werd in zijn doodkistje. Niet dat ik daar ook maar enige herinnering aan heb, maar mijn moeder heeft het mij tientallen malen verteld, eraan toevoegend dat het de enige maal in zijn leven was dat mijn vader huilde. En zo heeft het zich in mij gegrift, niet als een aanschouwelijk beeld, maar als een muurkrabbel zoals men die vindt in het opgegraven Pompeji: een van de vele graffiti die in hun kortheid en kracht zo onherroepelijk onheilspellend aandoen, of zij nu een liefdeswens, een vervloeking of een zegenspreuk inhouden.

Het kind was weg en het was of het er nooit geweest was. Maar het keerde onmiddellijk weer, in de gedaante van bidprentjes. En daarmee verscheen de eerste dichter in mijn kinderleven: Guido Gezelle. Lezen en schrijven kon ik nog niet. Maar de bidprentjes die gedrukt werden bij Paultjes dood zijn mij haarscherp bijgebleven. (Santjes, zou Guido Gezelle gezegd hebben.) Ik bezit er nog drie en vandaag hangen zij keurig ingelijst in mijn slaapkamer in de mastbossen. Met een loep kan men nog zien waar de santjes gedrukt zijn: bij de familie Bonasse-Lebel in de Rue St. Sulpice 29 Paris.

Op een der santjes vleugelt een zilveren engel omhoog, hij draagt mijn broertje in zijn armen hemelwaarts, het sierlijk gewaad van Paultjes bewaarengel blijft bijna haken in een boomgrote zilveren lelie en het kind strooit zilveren bloem-blaadjes naar de aarde omlaag. Op het tweede santje tilt de zilveren engel hem hoog op ‘naar de eeuwige onsterfelijke sterren hoog boven mijn sterfelijk hoofd’.

Deze twee santjes in het lijstje flankeren een derde santje,

waarvan alleen de bedrukte achterkant zichtbaar is. De tekst luidt:

Ter nagedachtenis aan onzen lieveling
PAULUS
HET JONGSTE KIND VAN
Joannes Aafjes en Nicolasina Minkels,
geboren te Amsterdam 10 Juni 1917 en te vroeg ontslapen
20 Maart 1918 en begraven 23 Maart d.a.v.
op het R.K. kerkh of ‘St. Barbara’
aldaar.

Wij minden 't zoo
wij zeggen 't noo,
te noo misschien, ontdragen;
Maar Jesu zoet
ons herte bloedt
en 't breekt van niet te klagen!
Geeft 't weer - o neen,
ons kindje kleen
we 'n durven 't U niet vragen!
GUIDO GEZELLE

Dit gedichtje is het eerste dat mijn leven binnendrong en het is er altijd aanwezig gebleven als een fossiel in een stuk barnsteen, ook al heeft het lang geduurd voor ik wist wat de woorden noo (node) en ontdragen (weggerukt uit het leven) nu precies betekenden. Het kleine gedichtje heeft wel degelijk bijgedragen tot de vorming en het wezen van mijn dichterschap, het was een zaad dat later ontkiemde.

Paultje verdween uit mijn leven, maar ik vond hem nog een keer weer, dwalend zonder doel door de straten van de stad, zoals ik als kind placht te doen. Plotseling stond ik voor het open hek van een kerkhof dat de naam Sint Barbara droeg. Ik ging op speurtocht tussen de herfstgele kerkhofbomen, zonder te weten wat ik precies zocht, meer gedreven door een vaag

vermoeden. Ik vond een klein grijs steentje dat rechtop stond tussen de vele grotere stenen. Het kerkhof rook herfstig, iets in de bleke kruidige atmosfeer deed mij denken aan de geur van ontslapen mensen, PAULTJE stond er met grote letters op het steentje. En daarboven in kleinere letters: onze lieveling.

Later toen ik student was op het Sint Ignatius college aan de Hobbemakade en iedere dag als twaalfjarige jongen des avonds een uur lang van het college naar de Indische buurt moest lopen, waar ik woonde in Amsterdam-Oost, heb ik Paultje nog eenmaal in mijn fantasie ontmoet. Bij de dagelijkse terugtocht van school naar huis maakte ik vaak grote omwegen om variatie in de eentonigheid van de route aan te brengen - Ceintuurbaan, Amstelbrug, Onze Lieve Vrouwegasthuis, Oosterpark, Van Swindenstraat. De terugtocht van een uur werd zo soms een tocht van twee uur en de tafel was reeds gedekt voor het avondmaal als ik eindelijk in de Borneostraat opdook. Op een van die ronddolingen kwam ik aan een opgebroken stuk weg en een omgeploegd stadspark, dat mij denken deed aan het Sint Barbara kerkhof. De werklieden, tot hun schouders in de grond verdwenen, wierpen uit de kuilen met hun schoppen aarde naar buiten en deze scheppen aarde werden regelmatig afgewisseld door schedels. Men was daar op een oud kerkhof gestoten en zonder de minste piëteit haalden de werklieden met schoppen schedels en beenderen omhoog, die omlaag rolden van de bergen grond, die zich rond de kuilen gevormd hadden. De spelende kinderen van de buurt maakten zich snel meester van de schedels, die zij, al voetballende, over het plaveisel voortschopten. Overal vlogen - onder kindergejoel - schedels over het wegdek. Passerende langs de kuilen trapte ook ik tegen een schedel, een kleine schedel, een kinderschedel. Plotseling drong het besef tot mij door dat dit de schedel wel eens zou kunnen zijn van mijn jongere broertje Paultje. Een eindeloze droefheid over de absurditeit van het leven overviel mij.

Als ik nu een halve eeuw later een kijkdoos zou moeten maken, zou zij er zo uitzien. Links in de doos een blond kinderkopje boven een ledikant. Rechts in de doos een klein doodkistje, een man ernaast die voorovergebogen op zijn arm weent. Boven in het midden van de doos een zilveren engel, die met een zilveren kind naar de zilveren sterren vliegt. En in een hoek, weggerold, de kleine schedel van een kind.

Aan een zijden draad

VIER PRENTBRIEFKAARTEN HANGEN ingelijst aan de wand van mijn werkhuisje. Ik bezit er veel meer, ik vond ze in een doos van Pandora. Een panorama van Venlo, een gezicht op de Maas, de weg naar Grubbenvorst en een groet uit Lunteren. De kaarten zijn gericht aan Jacob Aafjes, wever te Assendelft. Over het fotobeeld heen staat in de hemel boven Venlo en in het water van de Maas een eenvoudige tekst geschreven, naar de gewoonte dier dagen.

‘Venlo 18 December 1905. Waarde ouders.

Alles nog frisch en gezond en hoop dat het met Moeder weer geheel goed mag gaan. Het begint aardig te vriezen, mijne schaatsen hoop ik dan ook gauw van U te ontvangen. Mijn adres is J. Aafjes. Ambtenaar. Venlo. Hotel de Keulsche Kar. Parade 44. Zijt hartelijk gegroet van mij.’

Mijn doos van Pandora bevat honderden kaarten, diploma's en brieven erin. Het bevat de kaarten die mijn vader aan mijn grootvader schreef en die deze, na vaders dood, aan mijn moeder gaf. Het bevat alle brieven die ik op mijn voetreis naar Rome aan mijn moeder richtte, mijn brieven als student uit Leuven en Rome en later, als journalist, mijn brieven uit de gehele wereld. Voorts haar gehele briefwisseling met de jezuïet pater Van Nieuwenhoven, die haar tenslotte toestemming gaf mijn vader te huwen. Niet in de kerk, maar in de pastorie...

Mijn moeder gooide nooit een brief weg. Toen ik eens van haar de brieven leende, die ik haar gedurende mijn voetreis schreef, deed zij er een briefje bij: ‘Lieve jongen. Pas goed op de brieven - het is het liefste wat ik van je heb.’ Zij las en herlas ze, 's avonds voor het slapen gaan. Ze las ze stuk.

Op sommige brieven zie ik duidelijk de sporen van tranen.

Mijn ingelijste kaarten dateren van 1905. Ik werd geboren op 12 mei 1914, het jaar waarin de eerste wereldoorlog uitbrak. Het duurde lang voor mijn moeder met mijn vader wilde trouwen. Mijn moeder heeft mij er dikwijls over verteld. Haar verhaal moet de lezer van nu zonderling in de oren klinken. Jan Aafjes uit Assendelft en Nicolasina Minkels uit Den Dungen beminden elkander op het eerste gezicht. Maar een gemengd huwelijk was in die dagen ondenkbaar; een katholieke vrouw mocht pas met een niet-katholieke man trouwen nadat haar daartoe dispensatie verleend was vanuit Rome.

Paulus, in zijn tweede brief aan de Korintiërs, vergeleek een al te intieme omgang tussen een christen en een heiden reeds met een ongelijk span dieren voor de ploeg. Tijdens mijn verblijf in het Nabije Oosten heb ik menigmaal zo'n ongelijk span op de akker gezien. Wordt een ploeg in het Oosten gewoonlijk voortgetrokken door een of twee ossen, voor een ploeg die door een ongelijk span wordt voortbewogen kan men soms een kameel en een muilezel zien. Zulk een ongelijk span werkt natuurlijk op de lachspieren. De hoge statige kameel en de kleine veel snellere muilezel hebben de grootste moeite gelijke tred te houden voor de houten ploeg. Met dit primitieve oosterse gebruik vergelijkt Paulus een te grote gemeenzaamheid tussen christen en heiden.

Wie de kameel was, wie de muilezel - wie mijn vader en wie mijn moeder - doet hier weinig ter zake. Feit is dat mijn moeder een diepgelovige katholieke vrouw was. En dat mijn vader uit een wereld van atheïsten stamde, die voor hun overtuiging ijverden.

Mijn vader weigerde zijn Sientje te vergeten. Hij won het pleit, hij nam een jezuïet in de arm en deze constateerde niet alleen dat hij een bijzonder integer man was, maar ook dat er een redelijke kans bestond dat hij na zijn huwelijk het geloof omhelzen zou.

De familie van moederszijde woonde in Brabant en was op

ronde Brabantse wijze katholiek. Men beleefde opgewekt en gelukkig de Brabantse cyclus van het katholieke geloofsleven. De hoogtepunten in dit leven waren de kerkelijke hoogtijdagen, de vele processies, de kermissen en het carnaval. Hier heerste nog veel van het katholieke levensgevoel zoals dit beschreven is door Felix Timmermans.

Mijn moeder echter, anders dan haar vele broers en zusters met hun ronde roomse levensgevoel, had een uitzonderlijke hang naar een spiritueel leven. De *Navolging van Christus* van Thomas à Kempis was van jongsaf haar lijfboek. En zij trachtte het piëtistische leven, in dat boek vervat, in haar dagelijkse leven gestalte te geven. Het liefst wilde zij haar leven geheel aan God wijden, de wereld vaarwel zeggen en kloosterzuster worden.

Mijn vader kwam uit een uitgesproken en strijdbaar atheïstisch milieu. Hij was geboren in Assendelft. Zijn ouders, broers en zusters leefden allen in de Zaanstreek. Mijn grootvader maakte reeds vroeg kennis met de anarchistische ideeën van Domela Nieuwenhuis. Diens beeltenis sierde de huiskamers van al mijn ooms en tantes.

Net als mijn moeder verschilde mijn vader in zijn levenshouding enigszins van de rest van zijn broers en zusters. Hij voelde zich niet thuis in een milieu van proletariërs en fabrieksarbeiders. Het was zijn grote ideaal aan dit milieu te ontsnappen. Daartoe zag hij zijn kans schoon door als huzaar zo lang mogelijk in militaire dienst te blijven, hetgeen bepaald niet in overeenstemming was met de pacifistische ideeën van de andere familieleden. Maar wat hij met zijn tijdelijke militaire carrière beoogde was dat hij zo snel mogelijk douanebeambte wilde worden. Daarmee zou hij opgenomen worden in de ambtenarenstand. Aan fabriek en proletariaat ontvlucht, zo droomde hij, zou hij als ambtenaar zijn kinderen een beter onderwijs kunnen laten geven dan wat hijzelf genoten had en hun daarmee betere levenskansen kunnen bieden. In die jaren

hadden ouders er nog alles voor over om hun kinderen enkele sporten hoger op de maatschappelijke ladder te brengen.

Hoe mijn moeder tenslotte mijn vader ontmoette? Mijn moeder kwam uit een groot gezin, evenals mijn vader, en daar gold dat een kind zo snel mogelijk geld verdienen moest, hetzij om mede in het levensonderhoud van de andere kinderen te voorzien, hetzij om de lasten, die op de ouders drukten, eindelijk te verlichten.

Nadat mijn moeder de school verlaten had, moest zij haar eerste dienstje zoeken om met de inkomsten daarvan haar moeder, een weduwe, en de andere kinderen bij te staan. Zij kwam in dienst bij de dorpsdokter van Sint Michielsgestel. Toen zij later meer kon verdienen in de grote stad ging zij in dienst bij een adellijke familie in 's-Hertogenbosch. Vervolgens vertrok zij naar Venlo, waar zij in dienst kwam bij een notaris. Daar ontmoette zij mijn vader.

Mijn vader had zich inmiddels, door zijn militaire diensttijd met enige jaren te verlengen, toegang verschaft tot de kaste der rijksambtenaren. Hij begon zijn carrière als douanebeambte in het grenskantoor van Vaals. Vandaar werd hij overgeplaatst naar het grenskantoor van Venlo. Hij nam zijn intrek op de Parade in de herberg ‘De Keulsche Kar’, juist tegenover het huis van de notaris waar mijn moeder in dienst was. Dat moet ik tenminste aannemen, want mijn moeder vertelde mij later dat zij, uit de dakkamer die zij bewoonde in het notarishuis, in de hotelkamer van mijn vader kon kijken. Zij moeten beiden een kamer gehad hebben op de hoogste verdieping.

Jan Aafjes was een breedgeschouderde man met een kaarsrecht figuur. Zijn portret, een levensgrote vergroting van een pasfoto, werd na zijn dood door mijn moeder opgehangen aan het hoofdeinde van het bed, dat zij met hem gedeeld had. Het bed stond in de alkoof, een donkere kamer tussen de voor- en de achterkamer. Aan het voeteneinde van het bed hing, aan de

muur, een zilveren kruis met corpus, achter een gebogen stuk spiegelglas en op een roodfluwelen ondergrond.

Venlo. De Keulsche Kar. De Parade. Ik heb na veel zoeken al deze plekken teruggevonden. Mijn vader en moeder zullen hun afspraken gemaakt hebben in een theesalon. Ook die vond ik terug. Wat ik echter niet terugvond waren de woorden die zij wisselden. Toch kan ik mij met vrij grote zekerheid voorstellen wat hun voornaamste gespreksstof was.

Mijn vader zal bij de eerste ontmoeting op de Parade en de daaropvolgende afspraken in de theesalon aanvankelijk geen flauw vermoeden gehad hebben van het wespennest waarin hij bezig was zich te steken.

Toen hij van beleefdheidsfrasen overging tot meer persoonlijke opmerkingen, zeker toen hij liet merken dat hij diepere gevoelens voor haar koesterde, moet mijn moeder hem er al snel opmerkzaam op gemaakt hebben dat er van een huwelijk geen sprake kon zijn. Misschien heeft hij dit aanvankelijk met een licht gebaar van zich weggewuifd. Ten onrechte, Zonder dat hij dit besefte was hij tegen een probleem opgelopen dat voor mijn moeder bijna niet op te lossen was. Reeds de vroegste kerkvaders waarschuwden de eerste christenen onafgebroken voor het verderfelijke huwelijk dat, gesloten door een christen en een ongelovige, zonder meer veroordeeld werd, verboden als het was door alle goddelijke en kerkelijke wetten.

De gezamenlijke pausen hebben dan ook door de eeuwen heen in encycliek na encycliek gewezen op de onmogelijkheid van een echtverbintenis tussen een katholiek en een niet-katholiek. Er zijn zelfs tijden geweest dat de priester weigerde een stervende de absolutie te geven als hij gemengd gehuwd was. De stervende kon rechtstreeks naar de hel lopen.

Het zal mijn moeder aanzienlijke moeite gekost hebben mijn vader uit te leggen dat een burgerlijk huwelijk voor de katholiek geen enkele rechtsgeldigheid bezat. Zou zij met mijn

vader een burgerlijk huwelijk aangaan, dan zou dat huwelijk voor haar ongeldig zijn en haar familieleden en geloofsgenoten zouden haar beschouwen als een overspelige vrouw.

Ik weet niet hoe lang het geduurd heeft eer alle complicaties van het probleem volkomen tot mijn vader doorgedrongen waren. Maar het voldongen feit dat een huwelijk met mijn moeder onmogelijk was wilde hij blijkbaar niet aanvaarden. Hij verklaarde zich tot iedere concessie bereid. Hij zou ervoor zorgen dat de kinderen goed katholiek opgevoed werden. Wat dat precies inhield, daarvan had hij natuurlijk geen flauw besef. Zijn kinderen zouden niet met andersdenkende kinderen mogen omgaan, er zou geen niet-katholieke krant in huis mogen verschijnen.

Stap voor stap moeten hem al deze bizarre geboden en verboden duidelijk geworden zijn. Want hij vroeg zijn katholieke collegae om raad en ik vind in de brievenschat van mijn moeder nog een brief van een rooms-katholieke belastingambtenaar, waarin deze hem haarfijn uitlegt wat er van hem verwacht zal worden.

Maar geen verbod of gebod, geen voorschrift van de roomskatholieke kerk kon hem afbrengen van zijn diepe liefde voor mijn moeder. Deze moet een veel realistischer kijk op de zaken gehad hebben. Daar het nooit in haar hoofd zou opkomen de geboden van de kerk te overtreden en zij er niet aan dacht een onkerkelijk huwelijk te sluiten, wees zij mijn vader steeds af.

Maar telkens als zij dacht hem uit het oog verloren te hebben, dook hij weer op.

Hij ging naar het witte huisje van mijn grootmoeder in Den Dungen en maakte daar diepe indruk. In het kleine Brabantse dorp verscheen hij, keurig gekleed, een heer uit een zo geheel andere wereld dan grootmoeders wereld. Een rijksambtenaar.

Ook op de lievelingsbroer van mijn moeder maakte hij grote indruk. Deze oom Jan had wat van de wereld gezien, hij was immers huisknecht in Antwerpen. Mijn vader zocht hem daar op en zij mochten elkaar op het eerste gezicht.

Heren waren zij, die wat van de wereld gezien hadden, nietwaar? De heer uit Antwerpen. De heer uit Assendelft.

De heer uit Assendelft maakte kennelijk een omtrekkende beweging. Nu hij mijn moeder niet meer rechtstreeks benaderen kon, benaderde hij haar moeder en broer.

Vele jaren moeten deze omtrekkende bewegingen geduurd hebben, waarbij hij mijn moeder langzaam maar zeker insloot. Tenslotte ging hij tot de beslissende aanval over.

Hij was inmiddels douanebeambte in 's-Heerenberg geworden en mijn moeder was in dienstbetrekking in Nijmegen. Daar leefde zij haar vrome piëtistische leven, voor dag en dauw zat zij reeds in de jezuïetenkerk, met een boekje in een hoekje: haar *Navolging van Christus*.

Op een der biechtstoelen stond de naam van pater Van Nieuwenhoven en bij hem ging zij vaak te biecht. Zij vroeg hem haar zielzorger te worden en hij schonk haar daarom meer dan gewone aandacht. Ongetwijfeld heeft zij hem verteld hoe mijn vader haar door de jaren heen hardnekkig het hof bleef maken. Hij kan dus niet geheel onvoorbereid geweest zijn toen op zekere dag de bel van de pastorie overging en de pastoorsmeid hem meldde dat een vreemde heer hem te spreken vroeg. Die heer was mijn vader.

Ik heb al gezegd dat mijn moeder iedere brief die zij ontving, bewaarde. Ik bezit dan ook een stapeltje brieven van pater Van Nieuwenhoven. Het zijn bijzonder zorgzame brieven van een vriendelijke man, die belangstelling toonde voor de kleinste details van ons vroege familieleven. Hij nu begon mijn vader geduldig de leer van de katholieke kerk uit te leggen. Hij moet aanvankelijk gedacht hebben mijn vader te kunnen overtuigen van de juistheid van de katholieke geloofsleer. Misschien dat hem dit op zekere hoogte wel gelukte. Maar wat een der belangrijkste geloofspunten betreft, gelukte hem dit niet.

Mijn vader kon onmogelijk aanvaarden dat de ouwel en de

wijn gedurende de mis veranderd konden worden in het Lichaam en Bloed des Heren. Wijn bleef wijn. Brood bleef brood. Dat was duidelijk en de zintuigen lieten daarover geen twijfel bestaan. Dan toch maar geloven wat kennelijk niet plaatsvond, dat vermocht hij niet. De lange sessies over geloof en zeden moeten de pater echter van één ding overtuigd hebben. Zij overtuigden hem ervan dat vader het goed met moeder voorhad. Dat hij bereid was katholiek te worden zodra hij dit geloof in alle oprechtheid omhelzen kon. En dat hij er geen enkel bezwaar tegen had dat de kinderen, die uit dit huwelijk voortkwamen, katholiek opgevoed zouden worden.

Dus vroeg hij in Rome dispensatie aan voor het huwelijk. En hij kreeg die.

Ik vermoed dat de jezuïet hen niet onnodig opmerkzaam gemaakt heeft op de denigrerende maatregelen tijdens de huwelijksinzegening, zoals die beschreven staan in het kerkelijk wetboek. Natuurlijk, zij konden niet in de kerk trouwen. Dat wisten zij: het huwelijk zou voltrokken worden in de ongewijde pastorie. Maar dat de moraaltheologen zulke kleinzielige en discriminerende maatregelen zouden treffen, konden zij niet dromen.

Het gemengde huwelijk zou gesloten worden zonder voorafgaande afkondiging. Buiten de kerk. En met weglating van elke godsdienstige plechtigheid. Het was verboden bij die gelegenheid een heilige mis te lezen. De gebruikelijke huwelijksgebeden en de huwelijkszegen moesten achterwege blijven. De priester mocht zelfs de woorden: ‘Ik verbind u in het huwelijk’ niet uitspreken. Het was hem verboden de trouwring te zegenen. Hij mocht zijn geestelijk ambtsgewaad niet dragen. Hij moest gekleed zijn in zijn dagelijkse onceremoniële kledij.

De voltrekking van het huwelijk tussen mijn ouders was dus in alle opzichten verstoken van iedere versiering en in de ogen van een katholiek van een grauwe ontluistering. Het moet voor mijn moeder een kwelling geweest zijn.

Mijn ouders vestigden zich te 's-Heerenberg. Niet lang daarna kon mijn vader promotie maken. Hij kon van de grensdouane promoveren naar de dienst der accijnzen te Amsterdam en mijn ouders vestigden zich te Amsterdam-Oost in de Borneostraat 32[I].

De heerlijke plicht

PAULTJES DOOD WAS een groot verlies. Maar dat verlies werd spoedig goedgemaakt. Twee jaar daarna werden mijn tweelingzusjes geboren, genoemd naar onze beide grootmoeders.

Altijd waren zij bij elkaar, zij vormden één geheel. Overal waar zij verschenen in hun rode jasjes met witwollen kraagjes werden zij bekeken als waren zij een vondst en een wonder der natuur. Zij waren de trots van de buurt. Als ik hen in de kinderwagen rondreed, viel alle aandacht op hen, ik gold alleen als een explicateur die vragen moest beantwoorden over hun herkomst en hun levensgewoonten.

Maar de komst van mijn zusjes had ook een keerzijde. Na de bevalling was moeder lang bedlegerig, zij had een trombose gekregen in het been. Tante Koos, moeders jongste zuster, kwam over om haar bij te staan. En er kwam een maatschappelijk werkster, die de meest komische figuur was die ik in het leven ontmoet heb. Zij deed niets volgens normale berekeningen en plannen, deze juffrouw Kil; ze zei ook nimmer wat men van een normaal mens verwachten kon. Mijn moeder zei dat ze gek was, maar had toch een zwak voor deze grijsharige vrouw, die ouder was dan zij. Zij vertelde hoe zij jarenlang verpleegster geweest was in Meerenberg, het ‘gekkenhuis’. Geen wonder, betoogde mijn moeder tegen ons: wie jarenlang met gekken omgaat wordt zelf gek.

Onze huisarts deelde mijn ouders mee, dat mijn moeder geen kinderen meer mocht baren. Een volgend kind kon haar in levensgevaar brengen.

Hierdoor zou het leven van mijn ouders grondig verande-

ren. Intieme omgang tussen hen zou - volgens de katholieke moraal - niet langer mogelijk zijn. Zij waren weliswaar gehuwd, maar aan ‘de heerlijke plicht’, zoals het maken van kinderen in het jargon der predikanten heette, kon niet langer worden voldaan. Omdat dit mijn moeder in levensgevaar zou brengen, zou de lichamelijke omgang tussen mijn ouders zich voortaan beperken tot een vluchtige kus.

Daar ik veronderstel dat de toenmalige katholieke moraal aangaande de geslachtelijke omgang tussen man en vrouw de niet-katholiek niet bekend is, en het mij niet zou verwonderen als hetzelfde gold voor menige katholiek van vandaag, wil ik iets dieper ingaan op dit morele vraagstuk zoals de katholieke kerk het stelt. Want al is het vraagstuk in een land als Nederland uit de tijd, deze kwestie blijft van enorme betekenis voor het wel en wee van de wereldbevolking, door haar samenhang met de vraagstukken van overbevolking en geboortenregeling, van honger, armoede en ziekte in de derde wereld.

Wat leert de katholieke kerk omtrent het huwelijk? Alle encyclieken, zendbrieven of toespraken van de pausen dezer eeuw (ook van de huidige) over het huwelijk zijn het op dit punt eens. Om er een te citeren uit de encycliek Caste connubii van Pius XI: ‘Geen enkele reden, ook niet de zwaarwichtigste, kan met de natuur en de zedenleer in overeenstemming brengen wat in zichzelf tegennatuurlijk is. Daar de huwelijksdaad uiteraard gericht is op de voortbrenging van het kind, handelen dus zij, die bij het stellen ervan deze met opzet van haar natuurlijke kracht beroven, tegennatuurlijk en bedrijven zij iets, dat schandelijk en in zich onzedelijk is.’

De katholieke kerk vindt de geslachtsdaad dus slechts geoorloofd wanneer zij bedreven wordt op een wijze die zwangerschap ten gevolge kan hebben. Afgezien van de vraag of de vrouw vruchtbaar is of niet, zwanger is of niet, de bijslaap mag alleen plaatsvinden zolang hij bedreven wordt op een wijze die de vrouw virtueel bevrucht.

Wat dit voor gevolgen heeft voor de liefdesverrichtingen

zelf? Deze zijn verboden als het mannelijk zaad niet uiteindelijk valt in de schoot van de vrouw; bij voorbeeld ook het ‘voor het zingen de kerk uitgaan’, zoals de volksmond de coïtus interruptus heeft genoemd, is niet toegestaan. Maar ook wie zich houdt aan de kerkelijke wet dat de man op zodanige manier met een vrouw de geslachtsdaad bedrijft dat bevruchting in principe mogelijk is, begaat toch de zonde van Onan wanneer hij of zij met kunstmatige middelen de bevruchting voorkomt.

Deze wonderlijke wet van de katholieke kerk is gebaseerd op de zonde van Onan in het boek Genesis. Onan moest, volgens joods recht, de weduwe van zijn gestorven broer, die geen kinderen verwekt had, bevruchten. Dat zinde Onan niet, omdat hij het kind dat uit de bevruchting voortkwam niet zijn kind zou kunnen noemen; het zou gelden als een loot van de stam van zijn gestorven broer. Daarom nam Onan wel de vrouw van zijn broer, maar trok zich terug voor het hoogtepunt.

In de katholieke moraaltheologie heet alles wat een natuurlijke zwangerschap voorkomt, onanismus. Men moet dit niet verwarren met de onschuldige onanie van kinderen die geslachtsrijp worden (en die het katholieke kind overigens als een doodzonde aangerekend wordt). Onanismus is het bewust voorkómen van zwangerschap, hetzij door de wijze waarop men de liefdesdaad verricht, hetzij door gebruik te maken van voorbehoedsmiddelen.

Onanismus is dan ook in feite synoniem met neomalthusianisme. De katholieke kerk houdt de mens iets als wet voor, dat geldt voor het geslachtsleven van dieren en redeloze wezens. Het komt niet bij haar op de mens, in tegenstelling tot de dieren, te beschouwen als een redelijk wezen dat in staat is een planning te maken voor zijn huwelijksleven, en dat een versiering kan aanbrengen in zijn geslachtsleven zoals hij dit bij zovele andere verrichtingen doet: in zijn eetcultuur, zijn drinkcultuur en zijn bewegingscultuur. Zoals de kerk in Gali-

leï's dagen obstinaat volhield dat de zon om de aarde draaide, zo houdt zij vandaag vol dat de mens in zaken die zijn liefdes-leven betreffen zich dient te gedragen als de kameel en de kaketoe.

Wanneer het dus in een huwelijk niet langer gewenst is dat een vrouw nog kinderen krijgt omdat een zwangerschap haar leven in gevaar zou brengen, kan de man geen geslachtsgemeenschap meer met haar hebben. Voorbehoedmiddelen of de pil, die bevruchting moeten voorkomen, zijn verboden. Al wat man en vrouw zich nog samen op seksueel gebied zouden veroorloven, valt voortaan onder de vloek van het huwelijks-misbruik of onanismus.

Na de geboorte van de tweeling, toen mijn moeder het advies kreeg geen kinderen meer te krijgen, moest mijn vader dus voortaan als celibatair door het leven gaan. Ik denk niet dat hij zulks voorzien had toen hij een huwelijk met mijn moeder sloot. Hoe dan ook, het moet in zijn aard hebben gelegen zich pijnlijk strikt aan de regels te houden. En dat deed niets af aan de genegenheid die hij voor mijn moeder koesterde.

Als hij 's avonds thuiskwam van de schepen in de haven en het huis binnentrad, waar mijn moeder hem reeds opwachtte, was het eerste wat hij deed haar een vluchtige kus drukken op de wang of het voorhoofd. Altijd ging deze kus vergezeld van de woorden: ‘Dag vrouwtje.’ Ik ben er zeker van dat het in die dagen mogelijk was dat de geestelijke liefde bleef bestaan wanneer alle lichamelijke contact wegviel. Het is moeilijk zich zulks in te denken in deze tijd, waarin het bedrijven van de liefde en het verwekken van kinderen van elkaar losgekoppeld zijn. Ongetwijfeld stond de mens in het begin van deze eeuw heel anders tegenover de erotiek. De grote nadruk die vandaag op *les plaisirs d'amour* valt, bestond nog niet. Sex en kinderen krijgen waren toen inderdaad nog nauw met elkaar verbonden. En moest men om medische redenen ervan afzien nog

kinderen te krijgen, dan scheen ook de sex voor een deel zijn aantrekkelijkheid te verliezen.

Er bestond weliswaar een speciaal martelaarschap, waarbij de vrouw tot martelaresse in de hemel verheven werd, mocht zij besluiten toch nog moeder te worden en een kind ter wereld te brengen met opoffering van eigen leven. Maar tot dit martelaarschap voelden weinigen zich aangetrokken.

Aanvankelijk waren de woorden die mijn moeder nog tot in haar negentigste jaar tot mij sprak, mij niet geheel duidelijk. Het waren korte zinnen. Ze zei dan, met een zucht: 'Je vader heeft veel bij me gemist, jongen,' of: 'Ik heb hem veel te kort gedaan.' Later begreep ik natuurlijk dat zij sprak over de lichamelijke warmte tussen man en vrouw.

Heeft mijn vader eronder geleden? Raakte hij vereenzaamd? Ik geloof het niet.

Op zondagmorgen, wanneer mijn moeder al vroeg naar de eerste mis ging, lag hij in het ouderlijk alkoofbed met zijn handen onder zijn hoofd naar het plafond te staren en wisselde soms een woord met ons in onze kinderbedden in de achterkamer. Hij keek met zijn rustige grijze ogen alsof hij iets zag, dat geheel in overeenstemming was met zijn innerlijk. Wat hij zag was, naar het mij toescheen, een wereld van harmonie en rust.

Hoe kon een man, die de katholieke geloofsmysteriën niet aanvaardde, zijn kinderen in alle gemoedsrust katholiek laten opvoeden? Nooit hoorden wij een kritisch geluid van hem, zijn uiterlijke instemming met de leer van de kerk was zo groot, dat tijdens zijn leven, geen van zijn kinderen heeft gedacht dat hij niet gelovig was.

Toen hij stierf had geen van ons ook maar het flauwste vermoeden dat hij niet katholiek was. Stemde hij ermee in omdat hij, voor zijn huwelijk, nu eenmaal beloofd had zijn kinderen in het katholieke geloof op te voeden? Hield hij zich aan zijn eenmaal gegeven woord, als een Japanse samoerai? Zag hij dan in het geheel geen alternatief in het anarchisme van zijn

broers en zusters? Of in een of andere vorm van humanisme?

Nooit gaf hij daar blijk van. Als hij na zijn dagtaak thuiskwam, verdween hij met de krant naar het kleine kamertje en las daar *De Morgen*. Een niet-katholiek blad mocht niet in ons huis verschijnen, dus nam hij het katholieke dagblad dat in zijn ogen het meest links was en dat het meest voor de sociale hervormingen in het belang van de arbeider op de bres stond.

Ik heb nooit geheel kunnen begrijpen hoe een mens zich zo kon identificeren met hetgeen hij zelf niet geloofde. Als de ongelovige familie uit de Zaanstreek op bezoek kwam en met moeder van mening verschilde over zaken van geloof en zeden, dan verdedigde hij haar en haar standpunten.

Iedereen zou denken dat dit dualisme hem tot onzekerheid zou brengen. Niets was minder waar. Als hij in Brabant met mij en mijn broertje over de grote weg van Den Dungen naar Sint Michielsgestel wandelde, passeerden we een klein mastbos, waarin hij altijd een dutje wilde doen. Hij hing zijn bolhoed aan het zijtakje van een den als merkteken, opdat wij de weg naar hem terug zouden vinden. Nooit zag ik een rustgevender tafereel dan wanneer ik mijn vader terugvond, zijn handen achter zijn hoofd gevouwen en sluimerend op de dennenaalden. Hij een dualist en een onzeker mens? Ik ken geen mens die zo kalm en rustig was. Hij was een toonbeeld van innerlijk evenwicht en ik hoef slechts aan het beeld van mijn vader te denken, sluimerend in dat dennenbos, of ik voel mij rustig worden.

Ken vaste burcht is onze God - mijn vader wás zo'n vaste burcht. Zijn assimilatievermogen moet ongehoord geweest zijn. Soms denk ik: hij was zo'n grote vrijdenker, dat hij iedere willekeurige godsdienst aanvaarden kon. Als hij op een onbekend eiland was aangespoeld, had hij zich aangepast en was hij wilde met de wilden geworden.

De hemelse paardetram

DE KETTERIJ VAN gisteren is de waarheid van vandaag en de waarheid van vandaag kan op haar beurt morgen reeds bijgeloof zijn. Hoezeer verandert in een halve eeuw het gedachten-leven van een en dezelfde mens niet? Nu, zestig jaar ouder, zou ik met de jongen van de kijkdoos maar nauwelijks een zinnig woord kunnen wisselen - de jongen met zijn half middeleeuwse denkbeelden over de zin van het leven, over liefde en dood, en dat wij op aarde waren om God te dienen en daardoor in de hemel te komen. Ik zou mij in het gezelschap van de jongen van de kijkdoos en zijn leeftijdgenoten voelen als een ruimtevaarder in een kleuterklas van Breugeliaanse eenvoud.

Men merkt dit op aan de kleine verschijnselen des levens. Als kind liep ik in de oogstmaand rond Amsterdam tot aan mijn schouders in het hoge zomergras (hetgeen niet mocht want de boer moest het gras dat ik vertrad nog maaien). Later viel het mij op dat het gras nooit meer zo hoog opschoot en dat het nauwelijks nog reikte tot mijn knieën. Had het gras de groeikracht uit mijn jeugd verloren? dacht ik aanvankelijk. Neen, ikzelf was het hoge gras ontgroeid en mijn gestalte relativeerde het wereldbeeld zozeer, dat het hoge zomergras uit mijn jeugd eruit werd weggevaagd.

Mijn eerste lagere school in de Bankastraat lag vlak achter de Borneostraat waar ik woonde, het hele parcours was niet langer dan twee halve middelgrote Amsterdamse straten, maar als de wijzers van de klok bijna negen uur wezen, was de afstand die ik hollend af te leggen had, bijna eindeloos en de school leek aan het einde der wereld te liggen. Groter geworden heb ik, nieuwsgierig, de afstand meermaals op mijn gemak gewandeld en deze was niet meer dan wat de Italianen

noemen: *due passi* - twee stappen; een rekbaar begrip overigens in het Italiaans, want als de reiziger haast heeft en aan een Italiaan vraagt hoe ver het nog gaans is naar zijn reisdoel zal de zuiderling, bemerkende dat zijn ondervrager naar het eind van de reis verlangt, hoffelijk antwoorden: *due passi, signore*. Maar dat is dan een relativering, die ingegeven wordt door wellevendheid. *Tempora mutantur et nos in illis*. Zo is het ook met onze jeugdherinneringen. In hoeverre scheppen wij het beeld van onze jeugd naar het beeld en de gelijkenis van onze latere levensjaren? Hoe moeilijk is het niet jeugdervaringen in hun eigen verhoudingen en kleuren weer te geven. Zonder ze onbewust bij te kleuren en te retoucheren met gebruikmaking van onze latere verworvenheden. Toch wil ik een poging doen deze jeugdherinneringen zo nauwgezet mogelijk te schrijven vanuit hun eigen dimensie, al zijn jeugdherinneringen natuurlijk vaak losgezongen van hun oorspronkelijke betekenis door de voortgang van de tijd, die het veelvuldige vereenvoudigt tot een kristal.

De paardetram bestond niet meer in Amsterdam toen ik geboren werd. Hij was reeds verdwenen in 1913, toen mijn moeder met mijn vader (komende uit 's-Heerenberg alwaar hij commies aan de Duitse grens was) naar Amsterdam kwam en daar het huis betrok Borneostraat 32[1], toentertijd het laatste woonhuis van de stad Amsterdam. Vanaf de nieuwbakken buitenmuur van ons huis strekten zich laagvlakten, polder en opgespoten gebieden uit tot aan de Zuiderzee. Binnen twee maanden na aankomst was mijn moeder van mij ‘in positie’, zoals zij dit pleegde te zeggen - een merkwaardig kryptische en martiale term uit die oorlogsdagen, alsof een vrouw een stuk geschut was dat met een kanonskogel in stelling gebracht werd. Dieren werden in die tijd zwanger, vrouwen raakten daarentegen in positie.

Op 12 mei 1914 werd ik geboren. Bezat Amsterdam inderdaad ergens nog een paardetram? Neen, want deze werd rond

de eeuwwisseling opgeruimd, verkocht aan kleinere gemeenten in het land; slechts de paardetram naar Sloterdijk bleef tot 1916 bestaan. Nochtans is mijn vroegste herinnering aan de tram in ieder geval het gigantische achterwerk van een paard, een heelal in voortdurende beweging, een absoluut gegeven op zichzelf waarnaar een kind op het voorbalkon onafgebroken en geobsedeerd staarde. De schilderstukken van Breitner met de paardetram erop komen mij dan ook voor als illustraties van mijn vroegste jeugd - dit geldt trouwens voor Breitners gehele oeuvre. Het paard, dat gezien van het voorbalkon van alfa tot omega achterwerk was, verdween echter rond de eeuwwisseling en de tram werd geëlektrificeerd. (Ik moet dus als kind in de paardetram naar Sloterdijk gezeten hebben of in een paardetram in het zuiden des lands, waar ik de zomervakanties doorbracht. Er was daar toen nog een paardetram van 's-Hertogenbosch naar Sint-Oedenrode. Of heb ik de paardetram uit mijn jeugd verzonnen en bestond hij slechts in de verbeelding van de jongen die in dat meesterlijke verhaal van E.M. Forster in een paardetram over de regenboog rijdt?) De echte tram van mijn jeugd was de geëlektrificeerde tram met het lijnnummer in de lus van zijn beugel en de bestemming aangebracht op zijn platte voorhoofd, goedmoedig als dat van een groot kalf. Ik mocht er gebruik van maken, geen van de leden van ons huisgezin nam in die dagen de tram dan in een geval van hoge uitzondering. Ieder dubbeltje werd door onze ouders terzijde gelegd voor de studie der kinderen. Mijn vader gaf mij nog aan bij de jezuïeten op het Ignatiuscollege, in de zomervakantie van het jaar 1926, kort daarop stierf hij aan een buikvliesontsteking, en toen mijn studietijd van gymnasiast begon werd door mijn moeder en mij besloten dat ik een ochtendabonnement op de tram zou nemen.

Ik nam bijna onmiddellijk en bijna onmerkbaar de plaats van mijn gestorven vader in, niet alleen waar het de besluitvormingen van mijn moeder betrof, maar allengs ook in de verhouding tot mijn jongere broer en kleinere tweelingzusters.

Het was van mijn huis tot het college een uur gaans en daar aan de studiedag een mis voorafging en ik daar reeds om acht uur in de morgen aanwezig moest zijn, was dit een voldoende argument om het geld voor een abonnement uit te geven, anders had ik het huis reeds voor zevenen moeten verlaten.

Twee gebeurtenissen staan uit dat eerste collegejaar onuitwisbaar in mijn herinnering gegrift, beide verband houdend met de Amsterdamse tram.

De rit per tram van mijn huis naar het college duurde ongeveer een half uur. De tram reed over de Mauritskade, passeerde de Muiderpoort, vervolgde zijn weg langs de Sarphatistraat en langs de Weesperzijde, passeerde de Amstelbrug bij de Sint Willebrorduskerk en doorliep de eindeloze Ceintuurbaan tot deze de Hobbemakade kruiste.

Op een vroege augustusochtend zag ik het befaamde Paleis voor Volksvlijt in brand staan, de tram reed er weliswaar niet voorbij, maar de brand was van de Amstel af toch goed zichtbaar: een vuurgloed die naar de hemel laaide als uit de krater van de Vesuvius op een oude prent, lange geelrode vagevuur-tongen. Of dreef er die morgen alleen nog rook over de stad en heeft de verbeelding de prent later ingekleurd?

Uit die tijd ook dateert een andere herinnering. Vanuit ons huis hoorde ik lijn drie vaak luid rinkelend door de Borneostraat aanstormen, ik op mijn beurt stormde hem dan, als ik laat was, achterna, omlaag langs de huistrap en dan door de straat. Een keer werd mij dit bijna noodlottig. Gewoonlijk stapte ik in, met mijn schoolkaart, op het voorbalkon van de eerste wagen, men had dan een onbeperkte blik op het te volgen traject; maar als ik laat was bereikte ik nog juist het achterbalkon van de tweede wagen, die soms reeds in beweging was. Als jongen had ik echter een feilloze routine gekregen om de beide koperen handstangen vast te grijpen en mij behendig naar binnen te hijsen. Een keer echter had de tram reeds te veel vaart gekregen, ik greep mis, kon met beide han-

den nog juist de laatste stang omklemmmen, gleed daarlangs omlaag en geraakte met mijn rechterbeen languit onder de tram. De conducteur floot schril en waarschuwend de bestuurder - de tram vertraagde gierend vaart - hij wist mij bij de kraag te grijpen, hees mij naar binnen en gaf mij een uitbrander zonder agressief te worden. Gezagsdragers waren in die tijd autoritair - en een tramconducteur was een gezagsdrager - maar zij werden zelden handtastelijk. Hij bracht mij streng onder het oog dat, had mijn onbezonnenheid opeen der drie andere balkons plaatsgevonden, ik mijn rechterbeen had moeten missen.

Dit feit is onuitwisbaar in mijn verbeelding blijven steken. Hoor ik in Amsterdam een tram gierend remmen dan krijg ik een soort metafysische pijn in mijn rechterbeen, het wordt in mijn onderbewustzijn duidelijk door een wiel van de tram geamputeerd. Dit beeld treedt ook regelmatig op in mijn dromen - al is de persoon die in mijn droom met zijn been onder de tram geraakt bijna altijd een willekeurige vreemdeling.

In mijn jeugdjaren kwam het vrij dikwijls voor dat een kind of oudere onder de tram kwam, waarbij bijna altijd een waar bloedbad werd aangericht. Wij op onze beurt gedroegen ons zelf niet zelden onverantwoordelijk tegenover tram en conducteurs: een van de geliefde kinderspelen was een cent op de tramrails leggen. Maar veel gevaarlijker was het dat wij als jongens elkanders petten afrukten en deze voor de aanstormende tram wierpen. De van zijn hoofddeksel beroofde trachtte dan als een haas voor de tram langs te schieten en daarbij zijn pet te grijpen, waarbij de bestuurder als een waanzinnige remde. Een keer viel daarbij een van mijn buurtgenoten en door een onmiddellijk ingrijpen van de bestuurder kwam het voorwiel van de tram juist tot stilstand tegen zijn voorhoofd en liet daar niet meer achter dan een rode schram.

Een andere onvergetelijke ervaring is van minder persoonlijke aard. Op een vroege ochtend om half acht stond ik op de tramhalte te wachten op de komst van lijn drie. De straten

waren koud en droog. Op dezelfde tramhalte stonden nog twee wachtenden, twee oude mensen in het zwart gekleed, een echtpaar gelijkend op het ouderwetse echtpaar van man en vrouw op de bekende verzekeringsprent, waarop een van beiden met de paraplu naar de hemel wijst. Ik stond nog maar nauwelijks op de halte of de oude man stortte ineen en bleef roerloos op de grond liggen. Noch de oude vrouw, noch ik hadden er enig besef van wat wij moesten doen. Maar als door een wonder geroepen zoefde een auto nader, stopte abrupt en een dokter stapte uit (het rode esculaapteken was zichtbaar op de voorruit). Hij liep snel naar de onbeweeglijke figuur op de grond, betastte deze met de vingertoppen, zei knorrig en tot niemand in het bijzonder 'niets meer aan te doen - dood.' en was weer in de wagen gestapt en verdwenen.

Het oordeel was even snel als onmenselijk gegeven, ik bleef alleen met de oude vrouw achter, die ineens een dierlijk geluid uitstiet alsof zij nu pas voelde dat een gedeelte van haar lichaam haar ontrukt was, zozeer was zij blijkbaar één van lichaam met de dode op de straatstenen geweest. Want dat was het wat mij het meest aangreep: een menselijk wezen, bestaande uit man en vrouw, was door een blikseminslag van het noodlot plotseling in tweeën gespleten en de pijn van de gebeurtenis drong pas door tot het vrouwelijk gedeelte door het onmenselijke vonnis van de arts.

Vroege mensen verzamelden zich op de tramhalte, een van hen telefoneerde in een naburig koffiehuis, pijnlijk beleefde ik alles van dichtbij mee en toch ging alles buiten mij om, de sirene van een ambulance kwam luid wenend vanuit het niets op het ogenblik dat ik het balkon van de tram besteeg.

Ik had voor het eerst de dood, niet de dood van een mensenkind (want ik had de dood van mijn broertje van dichtbij beleefd), maar de dood van een wezen dat met lichaam en ziel verbonden geweest was aan een ander wezen gezien: de rauwe kreet die de vrouw slaakte scheen mij evenzeer uit het stoffelijk omhulsel van de oude man te komen. (Later in de filosofie

maakte ik met deze gedachte kennis bij Plato, waar deze in een symposion de mens in mythische tijden beschrijft als een dubbelwezen, dat uit man en vrouw bestaande, door een der goden met een zwaard doormidden gekliefd wordt, waarna de helften, gedreven door de eros, later hun wederhelft blijven zoeken.)

De heerlijkste herinnering die ik aan de tram heb is de zomertram. De zomertram verscheen plotseling op warme doorstoofde dagen, met een open bijwagen, deze was aan beide zijden open, men kon overal instappen en zich neervlijen op de openluchtbanken, de Amsterdamse tram was herschapen op zulke dagen in een kermisattractie. De conducteur liep als een acrobaat buitenom langs de treeplanken om de kaartjes te controleren - er was altijd wel een medereiziger die probeerde in zo'n open tram gratis mee te rijden, want dreigde hij betrapt te worden dan kon hij zich snel langs een van beide zijden uit de voeten maken.

In de open tram heerste altijd een feeststemming; de heren droegen platte ronde strooien hoeden, de dames hadden over hun kleine korfhoeden en andere zomerhoeden een gele of andersgekleurde omslagdoek of sjaal gebonden, die onder de kin werd toegeknoopt, om zo de wind te beletten het hoofddeksel mee te voeren.

Het was een bijna negentiende-eeuws gezelschap dat zich, als op vleugels, door de stad voortspoedde. Isaac Israëls had het kunnen schilderen.

De tegenwoordige Amsterdamse tram met zijn reptielachtige en ongecoördineerde bewegingen kan mij maar matig bekoren. De oude romantiek is verdwenen, al deed een nieuwe romantiek van volkstypen in iedere denkbare tooi en huidskleur zijn intrede. Maar als de tram zich schurend en piepend door de bocht voortbeweegt meen ik steeds weer een steek in mijn rechterbeen te voelen.

Over de onderdeur

IN MIJN JEUGD spraken de mensen nog met elkaar ‘over de onderdeur’. De huisdeur in dorpjes als Assendelft en Volendam bestond uit twee helften, men kon de bovenhelft openslaan en stond dan, leunende op de onderhelft, de bezoeker te woord.

Buren spraken zo met elkander over de onderdeur. Het gesprek had nog een intiem en persoonlijk karakter. Heel het dagelijkse leven bezat nog dit intieme en persoonlijke karakter.

De buurt van mijn kinderjaren droeg alle kenmerken van het menselijke leven en streven uit het begin van de twintigste eeuw. Bij mijn geboorte was de eerste wereldoorlog nog niet uitgebroken, maar het wapengekletter was reeds hoorbaar. En waar het eerste wapengekletter zich aankondigt, beginnen de lippen der Muzen te trillen, om daarna voor lange tijd te zwijgen.

Is zulk een tijd een kleurloze en grauwe tijd? Neen. De eerste jaren van mijn leven speelden zich af in een tijd die een der bloedigste op aarde genoemd kan worden. Een groot geluk was dat de oorlog buiten onze grenzen woedde.

Het was een tijd waarin een beklemmende stilte in ons land heerste. Men had angst bij de oorlog betrokken te worden.

Het voedsel werd schaarser. Voor de levensmiddelenwinkels stonden lange rijen mensen. Een van mijn vroegste kinderherinneringen is er een aan die oorlogstijd.

Ik zat op de arm van mijn moeder, die in een lange rij stond voor een levensmiddelenwinkel. Ik weet nog welke straat het

was en waar de winkel was. Het was koud en mijn moeder drukte mij tegen zich aan. Ik moet toen twee of drie jaar oud geweest zijn. Ik huilde.

Plotseling keerde de vrouw die voor ons in de rij stond zich om en richtte woedend het woord tot ons. Zij was in een zwarte wollen doek gehuld, had een bleek gezicht en fonkelende ogen. Wat zij tegen moeder en mij zei, weet ik niet. Maar ik verstijfde van angst. Het was voor het eerst van mijn leven dat ik in een staat van volstrekte onbeweeglijkheid en rigide paniek geraakte.

Vroegste herinneringen behoeven niet altijd op ongewone of zeldzame feiten te berusten. Zij berusten veel vaker op een emotie die wij voor de eerste maal ervaren en nooit meer vergeten.

Ik denk niet dat de Indische buurt er in mijn eerste jaren vrolijk uitzag. Maar troosteloos zag zij er ook niet uit. Het leven dat er geleid werd was naakt en onversierd, maar het was niet verstoken van humor, schilderachtigheid en menselijkheid.

De buurt bezat nog niet een derde van de omvang die zij nu heeft. De nieuwbouw, die na de oorlog verrees was veel saaier. Weliswaar was de kleur van de nieuwe bouwstenen iets lichter, maar de huizenblokken misten iedere gezelligheid. Zij waren van slechte kwaliteit en zijn inmiddels al grotendeels weer gesloopt.

In de buurtcafé's waren heel de dag de luide, vette en twistende stemmen der aannemers hoorbaar, men zag hen zelden op de bouw en bijna altijd in de kroeg. Voor mij leken zij te behoren tot een soort Amsterdamse onderwereld. Misschien ook omdat zo'n aannemer in onze parochiekerk, de Sint Gerardus Majella, een van zijn knechten vermoordde door hem uit de koepel omlaag te stoten om zo de hoge verzekeringspremie te innen, die hij op de man, zonder dat deze het wist, had afgesloten.

De Indische buurt was toen nog geen arbeidersbuurt. Het was een buurt van middenstanders, ambtenaren, onderwijzers, klerken, kantoorbedienden. Eerst toen de uitbreiding een grotere omvang aangenomen had, werden de nieuwe huizen bewoond door bootwerkers en arbeiders van vele beroepen.

Het huis waarin wij woonden was een huis van vier verdiepingen. Wij woonden op de eerste verdieping. Beneden ons woonde een christelijke familie, die ons zeer was toegedaan. Het was een gezin met twee kinderen, de vader was koloniaal in Oost-Indië, hem kregen wij eerst veel later te zien. De oude mevrouw Slenderbroek was altijd in het zwart-grijs en had de trage en bezonnen bewegingen van een oude douairière. Op haar kleding schitterden zilvergrijze kralen. Haar dochter was een generatie ouder dan ik - moeder en dochter hebben alles gedaan om ons in tijden van rampspoed bij te staan.

Boven ons, op de tweede verdieping, woonde de familie Bolmeyer. Zij waren voordien binnenvaartschippers geweest, maar waren aan de wal gaan wonen. De man was nu bij de Nederlandse Spoorwegen en reed daar op een locomotief. Zijn vrouw was een boezemvriendin van mijn moeder, als oudere vrouw gaf zij haar raad, zij dronken iedere morgen om elf uur samen koffie. Ook zij droeg steeds een zwarte kanten blouse, had evenals mevrouw Slenderbroek een adellijk voorkomen en een hoge brede boezem, waaronder ik nog geen borsten wist. Die boezem leek een uitnodigend kussen voor een kind om er zijn hoofd op neer te leggen.

Nooit maakte moeder mosselen, maar de bovenbuurvrouw bracht ons vaak een schaaltje, vers gekookt, en soms ingemaakt in het zuur. Het was een zeldzame lekkernij waar wij voorzichtig van mochten proeven. De mossel had toen nog een beperkt gebied. Ik denk dat er een kaart te tekenen zou zijn waar de mossel wel en waar ze niet gegeten werd, en ik denk dat de scheidslijn tussen beide gebieden ongeveer samenviel met die tussen het katholieke en het protestantse volksdeel, en

met de gebieden waar men wel bier dronk en waar niet.

Heel vroeger noemden mijn moeder en de buurvrouw elkander juffrouw, als bij Multatuli 'Juffrouw Pieterse'. Het was Juffrouw Aafjes en Juffrouw Bolmeyer. Maar op zekere dag had zich plotseling een verandering voltrokken en het was niet langer juffrouw, het was mevrouw. Zij hadden elkander tot een nieuwe status verheven, als had er een burgerlijke revolutie plaatsgevonden.

Ons huis was niet ongerieflijk. Het bezat een grote achterkamer en een grote voorkamer en daartussen een omvangrijke alkoof. Naast de achterkamer bevond zich de keuken. Achterkamer en keuken gaven toegang tot een houten veranda.

Direct achter het huis begon een opgespoten zandvlakte, waar de nieuwe wijk gebouwd zou worden. Wij kinderen raapten er schelpen en groeven er kuilen. Maar voorbij het opgespoten land werd de wereld een waar paradijs.

Over het oude Zeeburg liep men rechtstreeks naar de oude Zuiderzee. Men passeerde het Oude en het Nieuwe Diep, klom omlaag langs de geweldige basaltblokken aan de voet van de zeedijk en stond voor de kleine grauwe golfjes van de Zuiderzee.

Over de zee heen waren de dorpen van Waterland zichtbaar: Schellingwoude, Durgerdam en Ransdorp, met hun kerkjes en eeuwenoud profiel.

Op vrije dagen en in onze vakanties zwierven wij vrij door Waterland, tot Uitdam, Monnickendam en Volendam toe. Wij raakten dan ver van de stad, in dorpen die er nog net zo bijlagen als Rembrandt ze met snelle pen schetste.

In de vissersdorpen liepen de vissers en hun vrouwen nog in klederdracht; de vissers verzorgden hun netten en het rook er naar teer.

Ik was een Amsterdamse jongen maar mijn speelplaats was

het waterland. En als wij daar niet rondzwierven, trokken wij, bij het morgenkrieken reeds, naar Duivendrccht, Abcoude en Muiden.

Daar in de slotgracht rond het Muiderslot zag ik eens kleine vissen zwemmen, zo onbeschrijfelijk mooi heb ik ze nooit elders gezien. Zij hadden de fonkelende kleur van rode topazen en het schitterende blauw van lapis lazuli. Altijd nam ik mij voor een schepnet mee te nemen om ze te vangen, maar de afstand was te groot en wie kon kilometers en kilometers ver zwerven, met een schepnet in de hand en een jampot vol gevangen vissen, die men zo in de kerstboom zou kunnen hangen.

Hoe bevoorrecht waren wij! Stadskinderen waren wij, maar het was slechts één stap en wij zwierven in de wijde ruimten van zee en zand, van sloten en weidevelden en slenterden door dorpen waar de tijd scheen stil te staan.

Nauwelijks was de oorlog beëindigd of een bouwkoorts maakte zich meester van de stad. Overal werd gebouwd in Noord en Zuid, in West en Oost. De gedeelten in Oost die nog van voor de oorlog waren, hadden nog iets van de huizen aan de Amsterdamse grachten; ook de gehele Dapperbuurt was in die stijl gebouwd.

Zij misten echter het individuele karakter, hele straten en buurten waren in een onafgebroken namaakstijl gebouwd, zij misten het zwarte patina van Breitners grachtenhuizen en zij bezaten niets persoonlijks.

Zaten wij op onze veranda, dan keken wij op de achterkant der huizen van de volgende straat. Het was of men binnen keek in een bijenkorf. Op de veranda's werd veel zichtbaar van het privé-leven der buurtbewoners. Bijvoorbeeld wanneer het wasdag was. De achterkanten der huizen waren dan nauwelijks te zien door een zee van wasgoed, die mij soms goor leek soms pasgewassen, het hing ervan af of het een grauwe dag was of een zonnige, onbewolkte.

Op de veranda's werden soms plotseling oplaaiende ruzies uitgevochten tussen familieleden of buren. De hele buurt luisterde dan geamuseerd of geschrokken mee.

Ook de voorkamer had een balkon maar het was kleiner dan de veranda, het was van steen en voorzien van een ijzeren hekwerk. Men keek er verheven uit op het straatverkeer. de voorbij rinkelende trams en op grote feestdagen op feestgewoel.

Eens in mijn kinderjaren reed de koningin voorbij, Wilhelmina. Maar ik zag niets meer van haar dan wat een grijze klomp klei leek, ingepakt door een beeldhouwer in een natte doek. Het regende.

Dan was er nog het kleine kamertje, op het einde van de gang. Het bood uitzicht op de straat, en hoe klein het ook was, het speelde een grote rol in ons leven.

De bovenbuurman kwam vaak laat thuis, na middernacht. Ik sliep dan natuurlijk reeds lang in het kleine kamertje. In mijn droom hoorde ik hoe hij de sleutel in het slot van de benedendeur stak, deze opende en de trap besteeg; hoe hij - maar hij was dan niet de spoorwegmachinist Bolmeyer meer, maar een willekeurige, schrikwekkende figuur - mijn kamertje binnendrong, en een poging deed mij te wurgen. Vechtende werd ik wakker en hoorde hoe hij enkele treden verder de trap naar de tweede verdieping beklom.

Het bewees weer eens de kortheid van de droom; in een seconde speelt zich af wat in de droom een langdurig tijdsverloop schijnt te hebben. Zoals de priesterdichter, Bernard van Meurs, reeds constateerde: hij snoot zijn kaars, viel in slaap en droomde; toen hij ontwaakte bemerkte hij tot zijn verbazing dat zijn kaars nog walmde.

Voor een Amsterdams echtpaar met vier kinderen was zo'n woonruimte in die dagen vorstelijk. In de binnenstad en de andere wijken moesten grote gezinnen het vaak met veel minder doen. Ons huis was een doorsnee Amsterdams huis, zoals er duizenden in de stad waren. Ik denk niet dat de fami-

lie die het bewoonde zich veel van de andere families onderscheidde.

In Amsterdam woonden in die tijd talloze gezinnen die uit de noordelijke of zuidelijke provincies naar de hoofdstad waren getrokken en zich daar hadden gevestigd. Hoe snel veramsterdamsten deze gezinnen! De generatie die voortkwam uit de nieuwkomers voelde zich meestal reeds volkomen Amsterdams. Dat gold zeker voor ons kinderen. Maar ook onze ouders hadden zich volkomen aan de grote stad aangepast, al kwam mijn moeder uit een klein wit huisje aan de voet van een molen en mijn vader uit een al even klein wevershuisje in Assendelft.

Ons gezin moet een toonbeeld geweest zijn van een goed rooms Amsterdams gezin, vriendelijk, behulpzaam, goedgehumeurd en vatbaar voor humor.

Wij leefden in grote eenvoud en waren gelukkig. Van schouwburg of concertgebouw hadden wij geen weet.

De grootste acteur die wij ooit beluisterden was pater Borromeus de Greeve, die gedurende de passietijd in een naburige kerk kwam preken; onze concertzaal was de kerk waar de mis in het gregoriaans of meerstemmig gezongen werd. Het leven dat wij leidden was nagenoeg rimpelloos. Er waren alleen maar hoogtepunten, dat waren Pasen en Kerstmis, Oud en Nieuw.

Mijn familie in Krommenie bezat een galanteriewinkel, die gedreven werd door mijn lievelingsnichtje en haar man. De galanteriewinkel was een paleis waarin luxeartikelen verkocht werden. Het was een stralende winkel vol glitter en glamour, een wereld vol glaswerk, porselein en kristal. Men betrad de winkel als was deze een tempel van kunst en verfijning. Mijn nichtje en haar man waren er tempelpriester en tempelpriesteres.

En de klant betrad de winkel met gepaste eerbied. Over de

voorwerpen die verkocht werden, werd altijd met gedempte stem en met respect gesproken, men greep ze voorzichtig en met eerbied vast.

Ik zal een jaar of acht, negen geweest zijn toen ik mijn oom en tante een geschenk wilde aanbieden voor de lange vakantie die ik in Krommenie bij hen doorbracht. Ik ging het geschenk uitzoeken in de galanteriewinkel van mijn nichtje. Ik betrad de winkel met de vereiste eerbied en gepaste schroom. Er waren daar eenvoudige schilderijen te koop. Roomkleurige prenten van zuigelingen in de tulen wieg - men ziet ze vandaag nog wel. Op zulk een wiegekind was mijn aandacht gevallen. Ik vond het een prachtig geschenk en wilde het voor mijn oom en tante kopen. Mijn nichtje en haar man ontrieden het mij ten sterkste. Zij legden mij in grote ernst uit dat oom en tante geen jongelieden meer waren en dat deze taferelen van zuigelingen ten geschenke gegeven werden aan jonggehuwden - zij dienden ‘ter inspiratie’. Het gaf geen pas, neen, het was belachelijk ze aan oudere lieden aan te bieden.

Dat een voorwerp dat een kind kocht zo zorgvuldig van tekst en uitleg en van een beschrijving van zijn betekenis in de samenleving voorzien werd - het lijkt mij tegenwoordig ondenkbaar.

Wij liepen door de jodenbuurt, moeder en ik, en in de Zandstraat moest ik haar een arm geven omdat zij schier bezwijmde door de oosterse etensluchten of waren het andere luchtjes?

De porseleinen toiletpot bestond nog niet, de stoelgang was inderdaad een gang naar een houten stoel of zetel. Eenmaal per week werden door de ophaaldienst de gevulde tonnen geledigd.

In de Zaanstreek waren de kakhuisjes gebouwd boven de sloot en de uitwerpselen dreven weg op het slootwater, na enige tijd nauwelijks meer te onderscheiden van de algen. In Brabant stonden de houten huisjes achter op het erf. Er hing altijd

een penetrante ammoniaklucht en als men in de pot keek zag men de larven en kikkervisjes wriemelend bewegen.

Het toilet was in die dagen een benauwende plek - ik had nog lang dezelfde benauwenis als ik in Frankrijk op een staan-toilet moest hurken of in de binnenlanden van Afrika boven een open gat in de grond, in een heuvel buiten het dorp.

De jodenbuurt: de ganzen hingen aan hun poten als ballerina's aan hun teenspitsen. De teilen waren vol glinsterende vis of vette zwemmende karpers.

In de Oude Manhuispoort prezen de boekenjoden hun lees-waar luidkeels aan. Zola heette zonder meer ‘realistische literatuur’. Ik kocht er een prachtige Statenbijbel voor tien gulden. Hij lag jarenlang boven mijn opklapbed in het kleine kamertje. Mijn moeder bekeek het boek altijd met een licht wantrouwen, het was immers verboden een geestelijk geschrift te lezen waarin niet op de voorpagina het *Nihil obstat* vermeld stond. Zulk een boek stond op de index. Dat gold zelfs voor de Statenbijbel. Een goede katholieke vertaling was er nog niet in die dagen, zodat wij eenvoudig geen bijbel konden inzien, en dit ook niet mochten. Wij waren onbevoegd. Het Oude Testament mocht slechts gelezen worden onder bevoegde leiding of in een gekuiste editie.

Het was op weg naar het Ignatiuscollege dat ik op een afschuwelijke wijze geconfronteerd werd met de kwetsbaarheid van het menselijk leven. Terwijl ik met mijn schooltas door de stille straat naar de schoolmis wandelde kwam plotseling met een droge klap een vroege glazenwasser neer op straat. Ik keek ontzet naar de man voor mijn voeten. Snel ontstond er een oploop. Een vrouw kwam aandragen met een kussen, dat onder het hoofd van de glazenwasser werd gelegd.

Toen werd ook zijn gezicht zichtbaar, het was bloedig verpletterd, zijn neus was gespleten en uit zijn gebarsten bloedende lippen kwamen slechts de woorden: ‘Moeder, moeder.’

Wij speelden in de avonddonkere winterstraten een eenvoudig spelletje. Staande voor de verlichte winkelruit moest men de naam van een produkt raden dat de ander in het hoofd had. Raadde men het, dan moest men trachten de ander in te halen, die snel heen en terug rende om een lantaarnpaal heen.

Wij hadden een jonge kapelaan in de Gerardus Majellakerk, die door ons als een held vereerd werd. Op 1 mei had hij de rode vlag neergehaald die niet ver van de kerk door arbeiders in een plantsoen gehesen was. Hij had de vlaggestok doormidden gebroken en was daarna de pastorie binnengevlucht. Niet lang daarna echter pleegde hij op een verschrikkelijke wijze verraad. Hij was verliefd geworden op een getrouwde vrouw met twee kinderen, de vrouw van de directeur van het naburige abattoir. Hij trok zijn toog uit en ging met haar samenwonen. Jarenlang werd door pastoor Hogemans op kryptische wijze gebeden voor zijn bekering. Als er gebeden werd voor de zondaren werd er altijd nadrukkelijk aan toegevoegd dat wij in het bijzonder moesten bidden voor een groot zondaar, waarin iedereen de afvallige kapelaan herkende. Ons gebed werd verhoord en dit werd ons op zekere dag plechtig, onder de heilige mis, door pastoor Hogemans meegedeeld. De afvallige kapelaan had zich gemeld bij de Trappisten om daar zijn verdere leven in boete door te brengen.

Maakt men er vandaag nauwelijks nog een punt van dat een priester uittreedt, in mijn jeugd was dit een bijna onvoorstelbaar vergrijp - vooral als de uitgetreden priester socialist werd en naar de tegenpartij overliep. Het was een schande de gehele katholieke gemeenschap aangedaan. Het geval van de afgevallen priester die in baldadigheid een gehele bakkerskar vol brood geconsacreerd had, deed iedere katholiek sidderen.

Het zwarte weggetje

EEN MENS WORDT als miljonair geboren maar hij bemerkt het te laat. Een kind bezit nog alles, het grijpt vanuit zijn wieg naar de maan, speelt met weggegooide sigarettendoosjes en conservenblikjes, wandelt door polders en langs sloten alsof dat alles voor hem ter plaatse werd aangelegd. Eerst als wij iets willen bezitten is het niet langer in absolute zin van ons, want vanaf dat moment kan het van ons worden afgenomen en is het uit zijn paradijselijke staat geraakt en een betrekkelijk en bedreigd voorwerp geworden. Bezit lijkt winst, maar is in wezen verlies. Men ruilt eenvoudig iets dat men bezitten wil voor alles wat men heeft en is daarmee uit zijn status van miljonair verdreven.

Voor ons kinderen van Amsterdam-Oost, wonende in de Indische buurt, was de wereld nog van ons en het materiaal waarmee wij speelden bestond uit gevonden voorwerpen. Een van onze meest geliefde spelen was een primitief kaartspel, waarvan de kaarten sigarettemerken waren. Wij waren dikwijls op zoek naar lege sigarettendoosjes, die wij verscheurden en waarvan wij de voorkanten bewaarden (het zilverpapier bewaarden wij ook, het werd later samengeplet tot een grote bal van zilver en ging naar de missie). Het spel zelf was zeer kinderlijk en miste eigenlijk alle raffinement. Bezaten wij een vijftig of honderd sigarettemerken, dan zetten wij ons getweeën of gedrieën op een stoep en gingen kaarten, dat wil zeggen, wij legden de bovenste van onze stapel kaarten, waarvan slechts de achterkanten zichtbaar waren, op de stoep, de partner deed hetzelfde en dit bleef duren zolang de kaart die bijgelegd werd verschilde van zijn voorganger. Maar was de

kaart bij toeval hetzelfde als zijn voorganger, dan was de speler die de laatste kaart had gelegd de gelukkige bezitter van de hele stapel geworden.

Er waren bezitters van honderden sigarettemerken, men kon ze ruilen: een aantal exemplaren van een veel voorkomend voor één zeldzaam merk. Turkse sigarettemerken en Egyptische merken lagen toen nog veelvuldig op straat, naast Virginia-merken als Chief Whip en Players, het laatste verlucht met een Engelse matroos in de omlijsting van een reddingsboei. De man was, naar ik jaren geleden in een dagblad las, naar het leven gekonterfeit. De dag waarop hij op hoge ouderdom stierf stond zijn jeugdig portret afgebeeld in de krant en daarnaast de oude verschrompelde man die hij in negentig jaar tijds geworden was.

Bijna driekwart eeuw had het model verder geleefd naast zijn onveranderlijke afbeelding op het sigarettemerk, en ik vraag mij af of het hem niet een trauma bezorgd heeft, al deze jaren al deze toverappels van de jeugd her en der verspreid op het wegdek te zien zonder er nog ooit van te mogen proeven.

De sigarettemerken lagen des zomers bij voorkeur in de droge straatgoten naast verloren geraakte knikkers, stuiters en andere begerenswaardigheden. Ik herinner mij nog zeer goed de zoete tabakslucht die aan de toppen van onze vingers bleef hangen bij het verzamelen van de sigarettemerken, een geur die ik altijd heerlijker gevonden heb dan de smaak van de sigaret - later. Nu nog als ik op zomerzonnige dagen door de straten van de Indische buurt loop ruik ik hoe het straatdek deze zoete tabakslucht uitwasemt, vooral na een korte bui zomerregen. Een geur die nagenoeg niets te maken heeft met de smaak van de sigaret die men toevallig rookt. Ik moet natuurlijk toegeven dat de Amsterdamse straten vandaag bij vlagen een afschuwelijke stank van honde-uitwerpselen verspreiden, daarvoor zijn zij overigens wereldberucht. In mijn jeugd betrachtte men nog een zekere decentie, honden deden hun behoefte in de aarde rond de olmebomen die een straat sierden

en wier voet vaak door een keurige rand van steen omgeven was. Mosselschelpen en de okerkleurige harnasjes van gepelde garnalen deponeerde men in bepaalde vaste straathoeken, in kranten verpakt, al werden deze des nachts steevast door katten opengeklauwd. Ook dit soort afval stonk, maar het was een vertrouwde stank van etenswaar, die ooit genoten was. Het lekkere was weliswaar niet lekker meer, maar de herinnering eraan bleef onderbewust bestaan.

Wij kregen nooit meer dan wat kleingeld van familieleden die op bezoek kwamen, en daarvan werd een tol gekocht of een handvol knikkers en stuiters. Waarschijnlijk omdat knikkers met geld gekocht werden was het knikkerspel veel agressiever dan de minder 'kapitalistische' spelen, vooral als men met een zilverkleurige loden kogel zoveel mogelijk door de betrokkenen ingelegde knikkers uit een 'kuiltje' moest mikken. Wie geluk had, had na een partijtje een zak vol knikkers (er bestonden linnen knikkerzakken die met een koord geopend en gesloten werden). De spanning bij het spel was te snijden, menige knikker werd door de zwaarte van de 'zilveren' kogel verbrijzeld, maar als de pot vol was en de bliksem van de 'zilveren' kogel sloeg raak, dan voelde de winnaar van het spel zich koning.

Onmiddellijk voorbij ons huis lag de vrije wereld van de natuur voor ons open, waar niets te koop was maar alles te bezien en voor de verzamelaar voor het oprapen. De opgespoten terreinen lagen vol schelpen in allerlei kleur en grootte, klein en roze als de nagels aan een kinderteen en langwerpige roomgele, fijngekartelde, die wij muizetanden noemden. Ook lagen er grote blauwe schelpen als toegeloken oogleden van oude vermoeide dames, slakkehuizen in grote verscheidenheid, waartussen soms een uiterst klein kinkhorentje verdwaald was, als de naaldfijne minaret van een oosterse moskee.

Vlak daarachter werd het land groen, sloten verschenen en

grillig gevormde wilgen, de sloten waren omzoomd met hoog gras en bevolkt met salamanders, allerlei vreemdsoortige larven van insekten en torren. En o de waterkevers, die ademhaalden met hun schilden, door hun achterlijf boven de waterspiegel te houden. Onze aquaria waren gevuld met al dit gedierte, van kikkervisjes tot zoetwaterslakken. Rupsen, vlinders, kevers, alles was van onze gading en werd opgeborgen in schoenendozen of lege jampotten.

Het meest geheimzinnige gebied tussen ons huis en de zee was het joodse kerkhof, gelegen aan het zwarte weggetje - deze laatste benaming alleen al was geladen met betekenis van mogelijke dreiging. Op het kerkhof plukten wij bossen geurige vlier en keken verbaasd naar het onleesbare Hebreeuws en de Davidster op de verzakte en omgevallen grafstenen. Eenmaal opende ik er de deur van een kleine houten schuur, die te midden van de wildverspreide zerken lag, en bleef ademloos van schrik toekijken. Het schuurtje was geheel gevuld met schedels en beenderen, zij lagen er in zulk een overvloed, dat men er een meterslange dodendans van Dürer mee kon formeren. Voor het eerst drong het toen tot mij door dat dit alles ook in mij aanwezig was - schedel, botten en beenderen - en dat het slechts in mij sluimerde om eens te ontwaken als zaad dat weer ontkiemen zou bij de verrijzenis des vlezes.

Een groot deel van mijn jeugdervaringen had te maken met doodsbesef, misschien omdat mijn vader zo vroeg stierf - hij zou nu honderd jaar geweest zijn - ik was twaalf toen hij stierf. Zijn sterfdag was de zwartste dag in mijn jeugd. Jaren nadien herleefde hij nog in mijn dromen, als de geest van Hamlets vader, maar hij vroeg niet om wraak. Soms herkende hij mij in het geheel niet, dan weer verbaasde hij zich met mij over het belachelijke feit dat wij beiden in de waan verkeerd hadden dat hij dood geweest was. Hij was dan naar een onbekend land geweest of had zijn geheugen verloren en al die tijd de weg

naar huis niet terug kunnen vinden. Nu, na een halve eeuw, duikt hij nog soms in mijn dromen op en het grote probleem dat zich dan tussen hem en mij afspeelt is waar hij al die tijd vertoefd heeft. Hij weet daarop evenmin een antwoord te geven als ik en maakt een verwezen, eindeloos verdrietige indruk, waarbij hij niet mij, maar ik hem moet troosten, hij gedraagt zich als een schim uit de onderwereld van de Odyssee en nog lang nadat ik ontwaakt ben, word ik bedrukt door een gevoel van beklemming. De vroege dood van mijn vader moet mij reeds jong met de vele verschijningsvormen van de dood in aanraking gebracht hebben. Ik had daar als kind een aparte neus voor. Ik vond en verzamelde schedeltjes met een voor een kind ongebruikelijke ijver. Paardetanden en koeiekiezen, snijtanden van honden en katten, muize- en musseschedeltjes, dat alles bevond zich in mijn rariteitenkabinet. Bewuste omgang met wat dood was, dwalen over kerkhoven als over gebieden waar ik iets verloren was of iets te zoeken had, maakten deel uit van mijn vroegste jeugdervaringen; ik maakte deze dooltochten meestal alleen, het dodenrijk was voor mij een onbetwist niemandsland, mijn merkwaardige vondsten werden mij in ieder geval nooit door iemand betwist. Ik was er alleenheerser. Het kwam later allemaal als vanzelfsprekend tot uiting in mijn eerste gedichten in *Het gevecht met de muze* en *Het zanduur van de dood* en in de novellenbundel *De zeemeerminnen*.

In aloude tijden had de woedende Zuiderzee tweemaal de dijken bij Zeeburg doorbroken, er waren twee binnenwateren ontstaan, het Oude Diep en het Nieuwe Diep, winderige meren achter hoge, groene of gele rietkragen. Er was daar zelden iemand te vinden, maar ik dwaalde er dikwijls, op zoek naar dode vogels of krengen van honden en katten, die zacht schommelend in de rietkragen dreven. Ik trok dan mijn schoenen en kousen uit en haalde de stoffelijke overschotten aan land, alwaar ik ze begroef, en waarna ik met een merkteken de plaats aangaf waar ik ze begraven had. Het waren vaak half-

verteerde lijken, die een ondefinieerbare bleke stank rond zich verspreidden en waaruit grote scharen waterdieren en doodgravers kropen, die zwart en waanzinnig rondtolden op de bleke kadavers. Later groef ik ze weer op om de schedels en beenderen aan mijn collectie toe te voegen, zij waren dan vaak verre van 'tot op het been' gebleekt en bevatten nog restanten vlees of plukken haar.

Eens betrapte mijn moeder mij erop dat ik een katteschedel onder de kraan in de keuken schoon waste, en waarschijnlijk denkend aan infectie sprak zij mij waarschuwend toe: 'Weet je dat je daarvan dood kunt gaan?' Die woorden drangen met zulk een verpletterende kracht in mij door dat ik lange tijd geloofde dat ik de dood voortaan in mij meedroeg. Ik ben er zelfs zeker van dat dit gevoel mij nooit geheel verlaten heeft. Altijd, waar ik ook wandelde en liep - door bossen, over heide of langs plassen - altijd verwachtte ik, een lijk van een mens te zullen vinden. Misschien is dat wel een gevoelen dat iedere levende in zekere mate bezit. Eens, vreest hij, kruist zijn pad onherroepelijk een dode. Maar hoe dan ook: ik heb er nooit een gevonden. Ik had er reeds een gevonden. Het was mijn te vroeg gestorven vader.

De Sint Gerardus Majella

TOEN MIJN VADER en moeder in de Indische buurt kwamen wonen, betrokken zij het laatste huis van de stad. Er was nog geen katholieke kerk in de Indische buurt. Zij gingen daarom ter kerke in de Sint Bonifatius, die in de Oosterparkbuurt lag, niet ver van het Oosterpark. Na de mis van tien uur maakten zij een wandeling, mijn vader was een groot wandelaar en de wandeling omvatte een niet gering gedeelte van de binnenstad. Zij liepen door de Utrechtsestraat naar het Rembrandtsplein en keerden door de Doelenstraat en de Plantage langs Artis huiswaarts. Om één uur bereikten zij ons huis weer, het was dan etenstijd.

Terwijl ik reeds in embryonale staat aanwezig was werden er drie huizen aan het onze gebouwd, waarvan het laatste, als de andere huizen uit drie verdiepingen bestaande, een rooms-katholieke pastorie werd. Aansluitend aan deze pastorie, die overigens in niets verschilde van de andere huizen, werd een noodkerkje gebouwd dat lang als volwaardige kerk dienst deed en dat was toegewijd aan de heilige Gerardus Majella, een jonge heilige der Redemptoristen, van wie maar heel weinig bekend was. Toen hij op het seminarie verbleef en daar op zekere dag in een rustpauze met zijn medeseminaristen biljartte, vroeg een van zijn vrienden hem wat hij doen zou als hij wist dat hij over enige ogenblikken dood ter aarde zou neerstorten. Men verwachtte dat hij antwoorden zou dat hij als een haas zou gaan biechten. Maar Gerardus, die juist aan stoot was, antwoordde rustig: ‘Voortbiljarten.’ Waarschijnlijk zou ieder zinnig christenmens iets dergelijks gezegd hebben, maar niet iedereen wordt een heilige. En Gerardus' antwoord werd gevleugeld.

In het kleine noodkerkje (vandaag een buurthuis, het Sint Bavohuis geheten) werd ik gedoopt en ik kreeg er godsdienstonderricht, want er bevond zich geen katholieke school in onze buurt en ik ging dus naar de openbare school. Het godsdienst-onderricht werd gegeven door een goedaardige blotevoetenpater die nochtans kwistig met straffen was, waartegenover stond dat ik kwistig was met kwajongensstreken.

De kerk stond vol gipsen heiligenbeelden langs de houten pilaren, daaronder zaten wij, catechisanten van het mannelijk geslacht op de houten kerkbanken, en de ergste kwajongensstreek die ik mij herinner is dat ik onder de godsdienstles in een plotselinge opwelling mijn pet feilloos op het hoofd van de heilige Josef wierp, waar hij onbeweeglijk liggen bleef, tot onbedaarlijke vreugde van alle aanwezigen behalve van de blotevoeten-pater. Hij liet mij dan ook voor straf tweehonderd keer uitschrijven waartoe wij hier op aarde waren. Ook mijn eerste biecht, uit te spreken voor de eerste heilige communie, herinner ik mij woordelijk. Ik had er dagen op zitten zwoegen om mijn zonden onder woorden te brengen en eindelijk een formule gevonden die waterdicht was en waardoor ik volledig schoonschip zou kunnen maken. Ik biechtte in de befaamde donkere biechtstoel: ik heb honderdduizend keer gelogen, honderdduizend keer mijn vader en moeder verdriet gedaan, honderdduizend keer mijn evennaaste beledigd en één keer van de pastoor gezegd dat hij een zilveren gulden op zijn hoofd droeg. Het wás de pastoor tegen wie ik dit met zweet in mijn handen biechtte, want deze ene overtreding kwam mij moeilijker over de lippen dan de driehonderdduizend andere. Maar de pastoor greep naar zijn kruinschering en begon toen onbedaarlijk te lachen. Ik kreeg als penitentie één onzevader en één weesgegroet, hetgeen ik ervoer als een geweldige miskenning en onderschatting van de door mij bedreven zonden. Het is overigens de enige keer dat ik de parochiepastoor heb horen lachen, hij had een volstrekt gebrek aan humor en een pukkel naast zijn neus en hij geleek sprekend op Pius XI, het-

geen ik later constateerde toen deze paus op de sedia door de Sint Pieter gedragen werd: een ogenblik droomde ik werkelijk dat het onze parochiepastoor was met witte toga en pukkel en wit pauskapje. Hij was toen reeds lang met emeritaat en leefde waarschijnlijk niet meer: de Zeer Eerwaarde Heer Pastoor Hogemans.

Van het oude kerkje herinner ik mij niet veel meer, wel, dat mijn vader altijd onder de hoogmis achterin bij de biechtstoelen zat en dat hij mij en mijn broertje onveranderlijk beval, bij het passeren van de kerkdeur onze pet af te nemen, omdat achter de deur God woonde. De vreemde figuur van de martiale man, die op zijn rode sjerp in gouden letters ‘Eerbied in Gods huis’ had staan, is mij altijd bijgebleven, al begreep ik niet of hij zo waakzaam rondliep om de eigen gelovigen tot eerbied te manen of om andersdenkenden, bij een eventuele overval, op eerbiedige afstand te houden.

Vanaf de houten veranda aan ons achterhuis was het kerkje met zijn kleine houten toren en dakpannen heel goed zichtbaar en op zonnige zomerdagen, als ik op deze veranda zat, was het geluid van het zangkoor duidelijk hoorbaar, wanneer het gedurende de hoogmis zijn kerkliederen zong. Het gregoriaans woei dan af en aan tussen de veranda's van de achterkanten der huizen aan de Banka- en Borneostraat, het ebde als een golf zachtjes voort over de seringebomen en bloeiende vlieren; mysterieuze zang, die lang niet door iedereen begrepen kon worden, want een groot deel van de bewoners der huizen was niet-katholiek. Soms meende ik zelfs de wierookgeur te kunnen ruiken die uit een open kerkraam naar buiten steeg en langzaam tussen de huizen verwaaide.

Dit alles vervulde mij met trots, vooral tegenover de niet-katholieken, die nu horen en ruiken konden dat wij een macht vertegenwoordigden - een hemelse macht, een macht Gods, een beperkt, maar toch een machtig leger, dat het ene ware geloof aanhing.

Pas vele jaren later, toen de Indische buurt wel vier keer zo groot geworden was, werd de tegenwoordige Gerardus Majellakerk gebouwd. Zo klein als zijn voorganger geweest was, zo groot was zijn opvolger. Het werd een hoge koepelkerk, die tot op heden duidelijk zichtbaar is voor de reiziger die met de trein uit de richting Utrecht Amsterdam binnenrijdt. Een geweldige stenen bijenkorf was het, waarin aanvankelijk de bijen uit het oude kerkje in het niet verdwenen.

Ik heb later ontelbare kerken gezien in al 's Heren landen, maar geen waarvan ik ooit kon zeggen: op deze is de onze geïnspireerd. Hij had misschien iets van een Byzantijnse basiliek, maar hij was koud van binnen en deed kil aan. Het was of de architect hoogmoedswaanzin had gehad en een veel te groot godshuis voor de buurt geprojecteerd had, al was onze bakstenen basiliek later vaak geheel met kerkvolk gevuld. Hoe merkwaardig ook (in die dagen was ik seminarist op verschillende seminaries), een wezenlijke binding met de kerk heb ik nooit bezeten, ik heb er nimmer als misdienaar mis gediend en ik ben er bij mijn weten slechts één keer in mijn priestertoog geweest die wij op het philosophicum bij bepaalde gelegenheden dragen moesten - en dat dan nog om voor Sinterklaas te spelen in de aangrenzende katholieke meisjesschool.

Veel van het kerkleven ging mij, paradoxaal, maar juist omdat ik seminarist was, voorbij. Ik was een hoger en fijner geestelijk leven gewend, al klinkt dit de lezer ongetwijfeld enigszins farizeïsch in de oren. Mijzelf ook trouwens. Grote attracties in het kerkelijk leven van de buurt waren de Paastijd en de retraites of zogenaamde ‘missies’. In de Paasweek werd door beroepspredikanten van buitenaf het lijden van Jezus zo bloedig en in alle details weergegeven (een predikant kon minutenlang schilderen hoe de spijkers de voeten en handen van Jezus doorboorden, of wat Jezus precies onderging toen hij van zijn klederen ontdaan werd: hij boette op dat ogenblik alle schuld uit van alle onkuisheden door alle mensen begaan), dat

de aandachtige gelovigen zich soms sterker bij het gebeuren betrokken voelden dan bij welk gebeuren in welk Amsterdams theater ook.

Vooral de masturbatie der kinderen en de geboortenbeperking der ouderen moesten het ontgelden. Er werden brieven voorgelezen van ongeboren kinderen die hun ouders verweten dat zij nooit in de gelegenheid zouden zijn de geneugten van het paradijs te genieten, en niemand zag daar de ongerijmdheid van in. De masturbatie der kinderen echter werd het venijnigst en hardvochtigst veroordeeld. Zeker op de jeugdretraites - en de gezalfde predikant liet er geen twijfel over bestaan dat hij die zichzelf des avonds bevredigd had en nog diezelfde nacht stierf (zonder een akte van volmaakt berouw gebeden te hebben) in alle eeuwigheid in het vuur der hel zou moeten doorbrengen, waarbij de aard der straffen en de duur der eeuwigheid in al hun gruwelijkheid en onbevattelijkheid beschreven en uitgemeten werden. Zinnen als ‘En de jongeling stond reeds met zijn ene been in het graf en met het andere bedreef hij onkuisheid’, of ‘met het andere rende hij 's werelds geneugten achterna’ waren schering en inslag. De geciteerde stijlbloempjes zijn, naar ik meen, van Albert Kuyle.

Dit soort zedepreken waren geestelijke folteringen die het ademloos publiek een dodelijke schrik inboezemden naast een ondefinieerbare prikkeling, men kon tenslotte nog juist op tijd berouw krijgen en men bevond zich in wezen altijd op het dubbelzinnige koord van tegenstrijdige mogelijkheden.

Vandaag nog vraag ik mij soms met verbijstering af hoe schuldig eigenlijk de gewijde folteraars (in feite waren folteraars en gefolterden natuurlijk door eenzelfde middeleeuwse blindheid geslagen) aan hun ontoelaatbare demagogie waren, die niet alleen het beoogde effect volledig miste, ja vaak het omgekeerde effect bereikte, en die ongetwijfeld zekere psychische verminkingen bij de luisteraars veroorzaakte.

Een feit, de kerk betreffende, herinner ik mij boven alles heel duidelijk.

Op een keer dat ik, van de Watergraafsmeer komend, het plantsoen voor de kerk passeerde zag ik daar brandweerwagens staan en veel volk. Mijn eerste gedachte was dat er brand in ons godshuis was uitgebroken, maar bij nadere informatie bleek dat een leidekker, die herstelwerkzaamheden aan de koepel verrichtte, naar beneden gestort was en nu, ernstig aan het hoofd gewond, ergens hoog in het kerkgebouw bewusteloos op een balklaag lag. De verplegers van de Geneeskundige Dienst konden hem niet bereiken en hadden de brandweer te hulp geroepen. Een grote magirusladder werd onze kerk ingereden en de brandweerlieden slaagden erin de man, die meer dood dan levend was, naar beneden te brengen. De ongelukkige werd door een ambulancewagen naar het ziekenhuis gereden, waar hij kort na aankomst overleed. Dagenlang bleef mij een bittere smaak bij, de smaak van de dood, maar niet die van de gewone dood, maar van een dood die onmenselijk en weerzinwekkend was.

Pas veel later hoorde ik de waarheid over de geschiedenis die zich in het geheimzinnige binnenste van de koepel had afgespeeld. De aannemer had het leven van de leidekker, die bij hem in dienst was, tegen een hoge prijs verzekerd. Hij wachtte hem op in het labyrint van de koepel en duwde hem in de afgrond. Toen hij het bedrag van de verzekering innen wilde, kreeg de politie argwaan. De aannemer bekende en kreeg levenslang.

Werd de kerk opnieuw gewijd? Dit moet immers als er een moord in een godshuis heeft plaatsgevonden. Ik weet het niet. Misschien werd heel dit moordenaarswerk, omdat het in de koepel plaatsvond, beschouwd als buiten het godshuis gebeurd, en liet men het daarom liefst ongemoeid, want op een muur waarop men modder gooit blijft altijd een zwarte plek

achter, zegt een Arabisch spreekwoord. De gelovigen van die dagen zullen, als de patroonheilige van hun kerk, gedacht hebben: rustig voortbiljarten.

Domweg gelukkig in de Dapperstraat

DE OORSPRONKELIJKE KERN van de oude Indische buurt sloot aan bij de Dapperbuurt, daarvan gescheiden door een spoorbaan en twee spoorwegovergangen, die met spoorbomen geopend en gesloten werden. Tegenwoordig lopen er tunnels onder de spoorbaan door. Moest men als kind lang wachten voor de gesloten overweg, dan beklom men de smalle ijzeren loopbrug en liep zodoende over de spoorbanen heen van de Indische buurt naar de Dapperbuurt. De loopbrug was geliefd speelterrein en als kind stelde men zich op voor de naderende trein en liet zich geheel door de stoom uit de pijp van de locomotief omhullen. Men was dan ten prooi aan een wonderlijke sensatie, een ogenblik was men geheel van de wereld afgesloten, gewikkeld als men was in de wolk van warme vochtige stoom, het gaf een primitief en prenataal gevoel. Traag woei de stoom daarna uiteen en men keerde weer terug tot de wereld, of keerde de wereld terug tot de nieuwgeborene? Want het was een nieuwe geboorte, telkens weer, wanneer de flarden van het wereldbeeld rondom opnieuw zichtbaar werden door de flarden van de stoom, die uiteenweek.

De oude kern van de Indische buurt was nagenoeg in dezelfde stijl gebouwd als de Dapperbuurt - een stijl die ook in sommige andere delen van de stad, die in dezelfde tijd gebouwd waren, aangetroffen werd. Het was een typisch Amsterdamse stijl, de drieverdiepingshuizen waren opgetrokken in de stijl van de oude grachtenhuizen - maar deze stijl was teruggebracht tot het hoogst nodige, wat tevens het minst attractieve was. Alle huizen zagen er identiek uit, bezaten iets dat op een topgevel leek, waaruit een hijsbalk naar buiten stak. Het was

wel degelijk een Amsterdamse stijl, maar dan een stijl die nooit gebouwd had mogen worden, omdat hij iedere individualiteit miste. Daar hij echter bestaat en niet meer weg te denken is bezit hij voor de oude bewoner een geheel eigen romantiek, de romantiek van de eenvormigheid en de geborgenheid, waarbij de diepste voorwaarde voor het menselijk geluk erin lijkt te bestaan dat men zijn medemens met rust laat en door zijn medemens met rust gelaten wenst te worden. Men verzinkt in de uniformiteit en voelt zich onbedreigd en daarom gelukkig. Althans ik. En ook de dichter J.C. Bloem, die dit gevoel zo treffend uitdrukt in een sonnet getiteld 'De Dapperstraat' waarvan de laatste regel luidt: *Domweg gelukkig, in de Dapperstraat*. Maar laat ik het gedicht in zijn geheel citeren, want niets drukt de intieme atmosfeer van de beeldarme Dapperbuurt en de oude Indische buurt treffender uit dan de regels van het sonnet van Bloem.

Natuur is voor tevredenen of leegen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bosch ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

Geef mij de grauwe, stedelijke wegen,
De in kaden vastgeklonken waterkant,
De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand
Door zolderramen, langs de lucht bewegen.

Alles is veel voor wie niet veel verwacht.
Het leven houdt zijn wonderen verborgen
Tot het ze, opeens, loont in hun hoogen staat.

Dit heb ik bij mijzelven overdacht,
Verregend, op een miezerigen morgen,
Domweg gelukkig, in de Dapperstraat.

Toen ik dit gedicht voor het eerst las, in een letterkundig tijdschrift neem ik aan, was ik zo verrukt dat ik dit persoonlijk aan J.C. Bloem wilde mededelen. Dat was aan het eind van de jaren dertig of het begin van de jaren veertig, ik kwam toen nog vaak op de Borneostraat waar mijn moeder woonde en mijn beide tweelingzusters. Bloem woonde niet ver daarvandaan, juist buiten de Dapperbuurt, in de Eerste Oosterparkstraat, grenzende aan het Oosterpark. Hij bewoonde daar het Willem Witsenhuis, het huis waar de schilder eenmaal zijn atelier had gehad en dat door de gemeente of door de regering was aangekocht, en waarvan de diverse verdiepingen aan kunstenaars werden verhuurd. J.C. Bloem woonde gelijkvloers.

Op een morgen, maar reeds tegen het middaguur, belde ik bij hem aan, en nadat ik geruime tijd gewacht had, opende hij de deur en verscheen in de opening op een wijze zoals van hem wel te verwachten was, maar die toch altijd weer verraste. Zijn zachte vlezige kin ging schuil achter een dikke laag scheerschuim - het was een raadsel hoe op die kin nog baardhaar groeide - en hij droeg een kamerjas die openhing en waaronder niets zichtbaar was dan de oude Adam of de iets jongere heer Samuel Pickwick, in natura dan. Bloem keek daarbij verrast op alsof hij volstrekt niemand aan de deur verwachtte, raapte de panden van zijn kamerjas bijeen en zei dat hij zich in de kortst mogelijke tijd reisvaardig zou maken om een borrel met mij te drinken.

Borrels in dat deel van de stad plachten wij te drinken op de Linnaeusstraat, de brede straat die de Dapperbuurt van de Oosterparkbuurt scheidde en waar zich destijds twee ouderwetse koffiehuizen bevonden die des zomers een terras met rieten stoelen bezaten (al de huizen aan dat deel van de Linnaeusstraat bezaten voortuinen, die zelden verzorgd bleken door een geboren bloemenliefhebber, maar meestal verwarringwekkend vol stonden met vlierbomen of wild bloeiende seringen, waarin ontelbare mussen schuilgingen). Het ene

koffiehuis heette ‘De Poort van Muiden’, het andere tegenwoordig ‘In 't Span’.

In het laatste zetten wij ons neer, en bestelden onze glazen jenever, want, hoewel ik een bierdrinker was, met Bloem dronk ik altijd uit een ondefinieerbare Wahlverwandtschaft een borrel. Het straffe vocht hoorde nu eenmaal bij zijn geconcentreerde poëzie.

De kelkjes werden voor ons neergezet op het glazen blad boven een grillige constructie van ijzeren poten en wij werden als altijd bediend door de baas of de ober met een allesontziende nietsziendheid, of wij buitenaardse stervelingen waren, bewoners van een andere planeet. Onze echte stamcafés (althans de mijne) lagen meer in de binnenstad - en Bloem zelf dronk vaak bij zijn vrienden in alle rangen en standen, waar hij een graag geziene gast was en weinig zei, althans weinig verstaanbaars, maar alles wat hij zei gold als terzake, want - terzake doende of niet - zijn bijna gemurmelde woorden werden opgevangen als manna uit de hemel. Overal was Bloem een gast van hogere orde, vooral in die zonderlinge coterieën, die zo graag voor onburgerlijk wilden doorgaan. Coterieën waar andere kunstenaars (vooral de rondborstige schilders) voor volstrekte imbecielen gehouden werden, wie het ongezouten woord voortdurend op de gezouten tong lag en die de gave van een borrel voortdurend met het gif van hun sarcasme betaalden.

Maar als Bloem sprak scheen het of hij het gewoonste woord boven zijn betekenis wist uit te tillen. En liet hij, in gezelschap, de burger onverhoeds de punt van zijn degen voelen, dan gebeurde dit vlijmscherp, maar het was zelden aantoonbaar en nooit bewijsbaar.

Wij zaten op het terras en de uren verstreken. Aanvankelijk in nietszeggende dromen. Wij keken peinzend naar het hek van het Oosterpark, waar Nescio zo menige avond had doorgebracht in gesprek met zijn vrienden het schildertje en de uit-

vreter. We zeiden geen woord, ledigden alleen met het voortschrijden van de uren onze kelkjes jenever. Tenslotte bracht ik dan toch het gesprek op het befaamde sonnet, ik prees het als een der mooiste sonnetten van de ganse literatuur en opperde dat vooral de slotregel - zoals iedere slotregel van een sonnet behoorde te zijn - magistraal was. Ik citeerde:

Stomweg gelukkig, in de Dapperstraat.

Bloem bewoog zich niet in zijn stoel, hief zijn kelkje jenever tegen de namiddaghemel en zei uiterst minzaam, maar zeer gedecideerd; 'Domweg gelukkig, in de Dapperstraat, Bertus.' Het was een gouden dag, alles was gehuld in een gouden mist, een antieke lijst om een Rembrandt, die inniger verguld raakte naarmate de kelkjes vaker gevuld werden.

Het gehele gesprek bestond die middag uit slechts twee beweringen, die na lange pauzes gelanceerd werden. Mijn bewering: 'Jacques, dit is de mooiste regel uit de Nederlandse literatuur: *Stomweg gelukkig, in de Dapperstraat*,' en Bloems met eindeloos geduld herhaalde antwoord: 'Domweg gelukkig, in de Dapperstraat, Bertus.'

Dit duurde tot de warmte van de zon verdween en het terras in de schaduw raakte. Bloem moest naar borrelvrienden uit zijn eindeloze alcoholische scheepscatalogus, ik sprong op de tram en reed naar een stamcafé in de binnenstad. Het is mij altijd een volstrekt raadsel gebleven waarom ik die gehele middag van 'stomweg' in plaats van 'domweg' sprak, daar die twee letters de dichtregel zonder meer vermoordden. Was het aankomende dronkenschap, was het de behoefte grappig te zijn, het werd namelijk van een absurde humor naarmate de dialoog vorderde en Bloem in volstrekte lijdzaamheid en zonder ook maar een ogenblik uit zijn lichtelijk benevelde zielsrust te geraken, de 'fout' bleef corrigeren.

Maar laat ik terugkeren tot de Indische buurt. Nog tijdens mijn geboorte hield ons huis op het laatste huis te zijn en kon

men niet langer uitkijken in de richting van de Zuiderzee. Aan de overzijde werd een straat gebouwd, die een plantsoen omsloot. Het geheel werd Timorplein genoemd. Dat plein werd naar de zee begrensd door een hoog gebouw, Ambachtsschool geheten, dat daar overigens reeds voor mijn geboorte stond.

In mijn vroegste kinderjaren werd de buurt vervolgens doorgetrokken tot het Javaplein en de grens liep vandaar naar het Lozingskanaal, daar waar de brug erover naar de gemeentelijke abattoirs leidde. Deze buurt was nog steeds de oude Indische buurt, een buurt waar veel ambtenaren, onderwijzers en kolonialen woonden, een buurt van middenstanders met ongetwijfeld een eigen status, die krap maar fatsoenlijk van hun inkomen leven konden en die, met zuinigheid en vlijt, hun kinderen konden laten studeren. Dit werd anders toen de Indische buurt zich na de eerste wereldoorlog enorm uitbreidde. Er verrees een groot net van straten, waarvan de Insulindeweg de hoofdstraat was, een stratennet dat zich uitstrekte tot de Ringvaart, die de grens tussen de Indische buurt en de Watergraafsmeer vormde. De nieuwbouw, nog vandaag herkenbaar aan haar lichtere kleur bouwsteen, was van veel mindere kwaliteit dan de oude vooroorlogse bouw, de aannemers werden betiteld als oweeërs, oorlogswinstmakers, ze leverden vaak inferieur materiaal en bouwden de huizen op ondeugdelijke grondvesten. Persoonlijk kreeg ik deze aannemers waarschijnlijk nooit te zien, maar ik versleet de gezette, breedgeschouderde mannen met vuurrode hoofden, die regelmatig zitting hielden in de buurtcafés en voor God noch zijn gebod bang waren, voor aannemers: ze leken op roodkoppige bloedbelopen mandarijneenden.

Wat ik wel zag waren de barsten die jaar na jaar in de huizen verschenen en toen de huizen achteruit gingen vestigde zich er ook een andere klasse: de arbeidersklasse.

Toen op haar beurt de oude Indische buurt verouderde, trok-

ken veel middenstanders naar de Watergraafsmeer of elders en zonder nu direct te verpauperen kreeg de buurt in de ogen van de gemiddelde man langzaam maar zeker een veel lagere status, die later zijn vrucht afwierp in een terreurgroep als de Hell's Angels die, wonende in de Indische buurt, de stad onveilig maakte.

De nabije Bankaschool, die vlak bij ons huis lag, ruilde ik al spoedig voor de Joan Maetsuykerschool, een zonderling geplande school, die ver buiten de stad lag aan een verlaten Zeeburgerdijk, juist daar waar de quarantaines begonnen. Het was een verrukkelijk houten bouwwerk van een landelijk type met een dik rieten dak, dat de school later waarschijnlijk noodlottig werd, want hij brandde op zekere nacht tot de grond toe af. In de tijd dat ik daar schoolging breidde de buurt zich nogmaals uit in de richting van de Zuiderzee.

Na afloop van de schooldag vormden de skeletten van de in aanbouw zijnde huizen een bijzonder attractief speelterrein voor ons, men kon zich in de reeds halfvoltooide verdiepingen verschuilen en onvindbaar maken, het was een knap man die de verscholene vond. Tegen de in aanbouw zijnde huizen stonden hoge ladders, die tot aan de hoogste verdiepingen reikten en waarlangs overdag metselaars en timmerlieden hun balken en kalkemmers naar boven sjouwden. Des avonds als de nieuwbouw verlaten was, speelden wij op die ladders een gedurfd spel. Wij hielden een wedstrijd wie van een hogere sport van een ladder naar beneden durfde springen en wie van de hoogste sport sprong was overwinnaar. Erg gevaarlijk was dit niet want al bereikten wij grote hoogten, de val werd gesmoord in de zandheuvels die aan de voet van de huizen lagen. Ik was echter een eerzuchtige waaghals en eens maakte ik een abrupt einde aan de wedstrijd door binnendoor langs de opgetrokken stellages naar de tweede verdieping van een in aanbouw zijnd huis te klimmen en vervolgens uit het open venster naar omlaag te springen. Ik was daarmee onbetwist winnaar, maar ik sloeg neerkomende met mijn onderkaak op

mijn knieën en het bloed sijpelde tussen mijn tanden door. Een leven lang hield ik daar een onzalig gebit aan over en ik heb meer tandartsen in mijn leven gezien en kaakabcessen gehad dan wie ook - het werd mijn kruis.

Toen ik op het kleinseminarie Hageveld studeerde dreef de tandpijn mij als gewoonlijk naar de tandarts, een katholiek, waarvoor wij seminaristen een grote eerbied koesterden omdat hij voor de KRO belangrijke voetbalwedstrijden versloeg, maar ook grote vrees, omdat hij de mening was toegedaan dat er niets aan onze gebitten te verbeteren viel en hij daarom alles trok wat los of vast zat. Die keer had hij de mond vol over een wedstrijd die hij in Rome moest verslaan en trok toen zeer tegen mijn wil twee kiezen. Hij was waarschijnlijk in zijn hart een geducht papenvreter, want na de operatie zei hij laconiek: ‘Er zitten nog wat wortels in de kaak, maar die komen wel boven tegen de tijd dat je twee jaar pastoor bent.’

De Indische buurt was toen nagenoeg voltooid. Hij bestond uit een oude kern, een naoorlogse uitbouw en een nog latere uitbouw in de richting van de Zuiderzee.

Als ik vandaag op het Muiderpoortstation uitstap, neem ik des avonds de kortste weg naar mijn geboortehuis waar ik de nacht ga doorbrengen. De straat die ik doorloop is bijna geheel verstoken van licht, de muren der huizen zijn gestut, de vensters met planken geblindeerd. De laatste keer dat ik er liep waren reeds gehele huizen verdwenen, de machines stonden in het halfduister, kalm in afwachting van hun vernietigende taak de volgende morgen. Zij sloopten de muren der huizen met grote loden kogels, precies zoals in de middeleeuwen houten oorlogsstellages met hun loden kogels de muren der oude kastelen beukten.

Het is daar dan doodstil in de gehavende straat; een ideaal decor voor enkele gemotoriseerde duivels die een eenzame voetganger overvallen willen. Geen haan - als er hier al ooit een was - die ernaar kraait.

Liever neem ik dan ook de omweg langs de spoordijk, loop

door de vertrouwde Javastraat, sla bij het Sint Bavohuis de hoek om en bel drie huizen verder aan op het vertrouwde adres: domweg gelukkig.

Hartjesdag

HET IS OF ONZE jeugdherinneringen zorgvuldig in ons onderbewustzijn opgeborgen liggen als de waardepapieren in de kelders van een bankgebouw. Zij wachten daar rustig totdat een stoutmoedige bankrover ze uit hun isolement verlossen komt. Die bankrover is ‘de ouderdom’.

Naarmate wij ouder worden en gemakkelijker vergeten wat tot de schat van onze dagelijkse informatie behoort, in dezelfde mate komen vaak, met even groot gemak, oude en vergeten jeugdherinneringen in ons bovendrijven. Een van die herinneringen is Hartjesdag.

Als de vrijheid in het rood gekleed gaat, ging Hartjesdag het ook. Het is een oeroud gebeuren dat zich in mijn jeugd ieder jaar in Amsterdam afspeelde op de derde maandag van augustus en vroeger ook in Haarlem. Er werd dan uitbundig feestgevierd in de volksbuurten, de jeugd ontstak in de straten grote houtvuren. Men heeft er een overblijfsel in willen zien, zegt de Winkler Prins, van het recht op de vrije jacht in de duinen bij Haarlem, die eertijds op de eerste maandag na Maria Hemelvaart aan de burgers van Amsterdam en Haarlem zou zijn toegestaan, zodat de naam ‘hertjesdag’ zou betekenen. Dit is echter onzeker, besluit de Winkler Prins, en daar sluit ik mij gaarne bij aan, want welke jager spreekt van hertjes.

Voor ons jongens had Hartjesdag noch met hertjes noch met Maria Hemelvaart ook maar iets te maken. Hoe het instinct in ons ontwaakte weet ik niet, maar plotseling sleepten wij, kinderen, met hout, als mieren die instinctief aan een nest bouwen. Dorre takken, lege groentekistjes van de marktpleinen, planken opgevist uit het IJ, alles was van onze gading.

Het werd opgeslagen op de houten veranda aan de achterkant van het huis en nooit schenen de ouderen er het fijne van te begrijpen.

Maar wij jongens uit de Borneostraat en de Delistraat hadden een unieke vondst gedaan, die voor ons aan Hartjesdag een geheel eigen dimensie gaf. Op onze zwerftochten naar Schellingwoude, Durgerdam, Uitdam en Ransdorp hadden wij sloten en plassen ontdekt, die vol rietkragen met fakkels stonden. Was de fakkel of lisdodde op zich al een adembenemend en wonderlijk natuurprodukt - hij bleek geheel onverwachte eigenschappen te bezitten. In petroleum gedrenkt en daarna gedroogd brandde hij als een Romeinse fakkel en wij staken er de hoge brandstapels van droog hout mee in brand op de avond van het onheilspellend feest.

Ver achter Ransdorp in de richting van Monnickendam plukten wij aan een binnenwater armen vol fakkels en droegen deze zwetend terug naar de stad - het was een tocht die een gehele augustusdag in beslag nam van ochtendschemer tot avondschemer. Pas later las ik in een oude Waterlandse kroniek dat het binnenwater eens bewoond werd door een jonge zeemeermin, die bij een dijkdoorbraak vanuit de Zuiderzee het meer was binnengedreven.

Reeds toen had ik een platonische liefde voor ‘de zeemeermin in het algemeen’ opgevat, al wist ik in mijn kinderlijke fantasie evenmin als de Londense visser aan de Theems wat met het aanvallige wezen aan te vangen. Hij viste naast een Londense makker, ving een beeldschone meermin, maakte haar voorzichtig van de haak los en wierp haar terug in het water van de Theems.

‘Why?’ vroeg zijn Londense makker verbaasd.

‘How?’ antwoordde zijn Londense maat laconiek.

Onze Nederlandse zeemeermin overigens werd niet door de mannen maar door de vrouwen van Edam vanuit een bootje gevangen en later aan Haarlem verkocht. Daar leerde zij spinnen, werd aan nieuwsgierige bezoekers getoond (dit laatste

wordt volgens de oude kroniek, *De Soet-Stemmende Zwaane van waterland* geheten, door volkomen betrouwbare hoogwaardigheidsbeklеders bevestigd) en stierf na het Corpus Christi op het kruis gekust te hebben. Dat laatste kwam mij op een of andere zonderlinge wijze als een verraad voor, een blasfemie niet de gekruisigde aangedaan, maar de zeemeermin.

Maar terug tot de fakkels: tegen het vallen van de schemering werden wij na onze marathontocht op het Timorplein steevast opgewacht door een bende jongens, wij kenden hen zelfs niet bij naam, en hoe zij van onze tocht wisten was altijd weer een raadsel. Maar plotseling hadden zij als hongerige wolven een groep gevormd en loerden op onze waardevolle buit. Hoe uitgeput we echter ook waren, we werden aan het einde van de tocht steeds weer bezield door een bovenaards vuur en kwamen, hoewel gehavend, met de fakkels uit de strijd. Die trachtten wij in de daaropvolgende dagen te verkopen, wij belden aan de huisdeuren aan en boden de fakkels voor een cent per stuk te koop aan. Het bracht ons menige zakcent op, want een bos fakkels was evenals een bos judaspenningen of een handvol pauweveren een geliefde verfraaiing van de schoorsteen in een Victoriaans vertrek, gemeubeld niet diepe crapauds en donkere fauteuils.

Het hout en de fakkels werden opgestapeld op de veranda, al wekenlang voor Hartjesdag en dit feit alleen al maakte ons verdacht in onze eigen ogen, want wij waanden ons schuldig en verdacht in de ogen van iedere patrouillerende straatagent, al had deze natuurlijk niet het flauwste vermoeden van wat er in onze hersens omging - het zou hem een zorg zijn. Maar wij voelden ons, door het verbergen van de houtvoorraden, als eens in Parijs de *petroleuses*.

Op de derde maandag van de maand vond dan het grote gebeuren plaats. Overdag viel er, naar ik mij herinner, weinig van wat komen ging te bespeuren. Pas de schemering en het donker waren de geschikte entourage waarin het volksfeest

kon plaatsvinden, als in de omlijsting van een schilderij dat een brandende stad voorstelde. Het begon met het invallen van de schemering, deuren in de Delistraat en de naburige straten van de Indische buurt werden voorzichtig geopend en het voedsel voor het vuur werd angstvallig in de portieken gelegd. Plotseling was dan ergens in het midden van de straat een kleine brandstapel verrezen waarop pakkisten, stoelpoten, planken en dorre boomtakken geworpen werden. Dan werden bliksemsnel onze fakkels te voorschijn gehaald, aangestoken en in de stapel gestoken. De vlam sloeg al spoedig in het hout, ijverigen onder ons wierpen nog petroleum uit een blikje op de vlammen en dit deed de houtstapel spoedig in een vuurzee veranderen. Nieuw hout werd aangedragen, de vuurzee weerspiegelde rood in de ruiten van de woningen, trage zwarte rook vulde de straat en bleef tussen de daken hangen. Er kwam al eens een wijkagent aangewandeld, maar die trok een gezicht of hij zich van geen enkel kwaad bewust was en keek nieuwsgierig toe. Tot de vuurzee te hoog werd en de vlammentongen, zich ontrollend, en de draak stekend met de hemel, wel meer dan twee meter omhoog rezen. Dan was de rustige wijkagent plotseling verdwenen in een naburig café, wij begrepen dat hij de telefoon ter hand nam en even later loeide dan ook een rode brandweerauto met luide sirene de straat binnen, stopte abrupt bij de brandstapel, de brandweerlieden sprongen als acteurs uit een oude komische film bliksemsnel van de wagen, ontrolden de brandslang en spoten met een krachtige waterstraal de brandende stapel uiteen, flarden vuur vlogen zomaar vluchtend door de straat, nergens bij horend en door niets gevoed. Wat overbleef was een zwarte natte stinkende massa verkoold hout.

De brandweerlieden sprongen weer even kwiek op hun brandweerwagen, de volgende brandmelding reeds in het oor. Gevochten werd er niet of nauwelijks, want wij verdwenen bij het eerste alarm als hazen en waren in het geheel niet van zins onze brandstapel tegen de overheid te verdedigen. Onze

buurt was een rustige buurt, de ouders waren degelijke middenstanders, wier kinderen wisten hoever zij konden gaan. Geheel anders was dit in de Dapperstraat, die in die tijd veel meer ras en karakter had en een typische buurt van Amsterdammers was, banketbakkers, bankwerkers, marktkooplieden, kortom lieden die van alles bedreven wat door een rechtgeaarde Amsterdammer met zijn handen bedreven kon worden.

Naar de Dapperbuurt trok zich het grote gebeuren van Hartjesdag dan ook samen naarmate de avonduren vorderden. De Dapperstraat was de straat waarin het menselijk gevoel zich het dichtste samentrok, als in een gezwollen ader. Maar de eigenlijke brandstapels werden opgericht in de zijstraten en konden daar een enorme hoogte bereiken, zodat de rode en gele vlammentongen tot aan de derde verdieping der huizen reikten. Dan moest de brandweer ingrijpen, maar de jeugd in de Dapperbuurt liet zich niet zonder meer van zijn vurige zelfontstoken schouwspel beroven. Grote belhamels bleven hout en petroleum op de brandstapels werpen, al viel niemand ooit een brandweerman aan - want deze werd beschouwd als een vriend en redder der mensheid en het zou ondenkbaar geweest zijn dat opgeschoten jongens brandweerlieden direct attaqueerden. Wel echter maakte men het de straatagenten moeilijk, die nu tot taak hadden te zorgen dat het vuur niet langer gevoed werd. En hier begon de schermutseling, de wijkagenten stonden tegenover een overmacht en konden niet veel meer dan zwaaien met hun sabels en gummiknuppels.

Maar dan brak het grote moment aan, het hoogtepunt van Hartjesdag, de climax. De bereden politie stormde de straat in en veegde deze schoon. Het feest der grote steeds gevaarlijker wordende vuren was hiermee afgelopen en los daarvan ontstond een mengsel van wilde volksvreugde en volksangst, dat geheel was losgeraakt van zijn oorspronkelijke aanleiding. Hartjesdag veranderde in een groot deinend volkstoneel dat

door de straten golfde en zich samenpakte in de Dapperstraat, die op zijn beurt weer leeggeveegd werd, waardoor de zijstraten door joelend volk verstopt raakten. De vuren waren uitgespoten, overal ontplofte nu vuurwerk, brandende kranten dreven over de hoofden van de massa, ontelbare eenlingen liepen rond met brandende toortsen en fakkels. Wij kleinere jongens waren dan allang geen helden meer, wij schoten als kleine vissen in het riet en verscholen ons in de portieken waar een ruiter te paard niet kon binnendringen. Maar de bereden politie maakte dan ook jacht op de grote vissen, belhamels en kopstukken, die de leiding namen van de steeds wisselende samenscholingen. Het waren voor ons volkomen onbekende belhamels, een kop groter dan wij, wij kenden hen in het geheel niet maar herkenden in hen met de intuïtie van jongens de leiders en noemden hen naar voor ons in het oog springende eigenschappen: de bolle, de kromme, de rooie. Zij waren anonieme helden maar daarom niet minder wezenlijk en tegenwoordig.

Hun grote tegenspelers waren de bereden politieagenten. Nooit meer heb ik paarden zo verheven en schoon gezien als toen in het licht van onze angst en onze bravoure. De hoogopsteigerende dieren torenden hoog boven ons, de rode vuurgloed der fakkels weerschijnend in hun oogballen, de neusvleugels gesperd, de slanke paardebenen een ogenblik dreigend hoog boven ons hangend - of zij ons het volgende ogenblik verpletteren zouden. Maar er raakte nooit iemand gewond door de paarden en het is mij altijd bijgebleven hoe bekwaam de politieruiters hun dieren hanteerden, en viel er een kwajongen op het wegdek, dan manoeuvreerden de ruiters hun steigerende dieren over de gevallene heen, langzaam een kwartslag makend door de lucht, bijna zo tergend langzaam als de schaduw van een zonnewijzer.

Telkens weer werd de charge ingezet als de jeugdige massa treiterend opdrong of met stenen gooide, maar de bereden politieruiters leken over een bovenmenselijke zelfbeheersing

te beschikken. Zij waren volmaakte gezagsdragers in die dagen en zich ook volmaakt van dit feit bewust, maar zij maakten er nooit misbruik van - hoe agressief zij ook met hun paarden de stoep opstormden en de belhamels in portieken en zijstraten terugdreven - zelf werden zij nooit agressief, althans niet tegen ons jongeren. Bij het breken van een staking of een volksoproer ging het waarschijnlijk geheel anders toe. Maar ik geloof dat op Hartjesdag hun gehele agressiviteit opging in de kunst van het beheerste ruiterspel.

Toch heerste er wel degelijk een verbeten strijd, er heerste een complete oorlogstoestand mei geheimzinnige oorlogscommando's die van mond tot mond gingen: twee onzer anonieme wapenbroeders waren opgesloten in het bureau Dapperstraat... een werd erheen gesleept met bloedende hoofdwond. Om al deze berichten kringelden als het ware lekkende vlammentongen en zij waren verpakt als in een dikke ondoordringbare rook.

Wordt Hartjesdag nog steeds gevierd? Het staat nog altijd vermeld in mijn agenda op de derde maandag in augustus. Maar ik kan mij niet voorstellen dat het op dezelfde wijze gevierd wordt als in onze dagen. Vandaag zit geheel de wereld gekluisterd aan de beeldbuis en bekijkt men deze gebeurtenissen, zo zij al plaatsvinden, niet langer als deelnemer maar als toeschouwer.

Nog luidruchtiger dan Hartjesdag vierde men de overgang van het oude naar naar het nieuwe. Maar de laatste keer dat ik het in het oude huis op de Borneostraat vierde, was het feest grotendeels verlegd naar de beeldbuis.

Er was een leutig programma op de televisie, waarnaar niemand van ons wilde kijken. De avond ging voorbij met het ledigen van enige flessen goede wijn en het ophalen van herinneringen en zo naderde het middernachtelijk uur. Toen het nog een half uur voor middernacht was, kreeg ik een vreemde bevlieging: ik wilde de vroegere klasgenootjes van een halve

eeuw geleden weerzien. Ik herinnerde mij dat de roodharige bloemenman die met zijn bloemenkar voor een buurtcafé placht te staan, wanneer hij althans niet in het café zat, een gewezen klasgenoot van mij was en in mijn lichtelijk beneveld brein concludeerde ik dat waar de roodharige bloemenman was ook de gehele klas moest zijn, en deze conclusie getrokken hebbende, kondigde ik aan dat ik een glas bier ging drinken met mijn goede vrienden de oude klasgenoten, op de komst van het nieuwe jaar.

'Ach jongen toch,' zei mijn moeder, die precies wist hoeveel glazen wijn er omstreeks die tijd naar mijn benen waren afgedaald; 'de rode bloemenman staat reeds lang niet meer met zijn bloemen aan het buurtcafé, hij heeft een bloemenstal aan het Muiderpoortstation en als er al iemand over is van de klas, geen ervan zal je herkennen.'

Ik zag in dat zij gelijk had, toen de boten in de Amsterdamse havens begonnen te loeien. Ook hier en daar in de straten ontplofte krakend vuurwerk. Een oud instinct volgend, liep ik naar de keuken en greep daar de deksels van twee pannen. Daarmee nam ik plaats op de veranda en toen de klok de eerste slag van twaalf liet horen, begon ik als een uitzinnige de deksels tegen elkaar te slaan om het oude jaar te verjagen. In mijn jeugdjaren was dit verjagen van de oude man een groot gebeuren in onze buurt, op alle veranda's aan de achterkanten der huizen dromden de mensen samen, sloegen pannedeksels tegen elkander, roffelden met stoffers op ledige blikken of beukten met hun vuisten tegen de lege wasketel. Het was een woedend geluid, waarbij nog, als kroon op het werk, vuurwerk werd afgestoken in de lage binnentuintjes, en waarbij de vuurpijlen knisterend verdwenen boven de binnenkanten van de huizenrijen.

Ook dit keer sloeg ik als een waanzinnige de deksels tegen elkaar, maar tot mijn diepe ontgoocheling, ja schrik, bemerkte ik dat er zich geen levend wezen in de tuinen en op de veranda's bevond. Achter de gesloten deuren van de lege ver-

anda's waren slechts blauwe schijnsels zichtbaar, waarin grillige televisiefiguren zich rond de jaarwisseling bewogen. Alleen ver weg klonk geluid van vuurwerk, op straat en open plein. Ik sloeg de deksels steeds uitzinniger tegen elkander, alsof ik een leemte in de tijd moest vullen. Maar even plotseling als de bezieling gekomen was sijpelde zij in mij weg en ik voelde mij als een wazige halve eeuw die verstreken was. Pas de volgende morgen hoorde ik dat ik zo hard met de deksels tegen elkaar geslagen had, dat zij niet meer op de pannen pasten.

De schim van vader

STEEDS DUIDELIJKER BEGIN ik, bij het schrijven van deze herinneringen, te beseffen dat ik de personen die ik eens liefhad, maar die sinds lang uit dit leven zijn verdwenen, oproep uit een rijk waarin zij allengs tot schimmen zijn vervaagd. De schim van mijn vader. De schim van mijn moeder. Het schimmenrijk waarvan Homerus zo aangrijpend gewaagt in de elfde zang van zijn Odyssee.

Driemaal liep 'k vol verlangen op haar toe,
maar driemaal vlood zij uit mijn armen weg
gelijk een schaduw of een droombeeld vlucht.
Arm kind, sprak zij, dit is geen scherts, helaas,
dit is de wet der sterflijke natuur:
door pezen langer niet bijeengehouden,
gaan onze beend'ren en ons vlees uiteen;
is 't leven het verbleekt gebeent' ontvlucht,
dan gaal de ziel gelijk een drogbeeld dwalen.

Staat mijn moeder mij nog levendig voor de geest - zij werd eenennegentig jaar - mijn vader die ik in mijn dertiende levensjaar verloor, is sinds lang een geestverschijning geworden. Na zijn dood drong hij met grote regelmaat mijn dromen binnen, waar hij zeer concreet, maar ook zeer wanhopig, gestalte aannam; trachtte gestalte aan te nemen... Want hij kon, naar zijn zeggen, nooit de draad van het echte leven meer opnemen.

Er is iets ongerijmds in het beeld dat men zich vormt, wanneer men geliefde doden oproept. Hoe langer zij van ons heen zijn, hoe korter wij hen gekend hebben, des te ongecompli-

ceerder is het beeld dat wij ons van hen hebben gevormd. Van hoe ver ook gekomen, zij zijn volledig en afgerond in onze verbeelding aanwezig. De voor kort gestorvenen leven nog in ons voort met al de bijzonderheden en verbijzonderingen die hun leven tot zoiets unieks en tegenstrijdigs maakte, want tegenstrijdigheid is min of meer eigen aan het werkelijke leven en aan ons oordeel over dat leven. Wijzelf veranderen niet alleen voortdurend, ook zij die wij liefhebben zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Maar degenen die lang geleden stierven herinneren wij ons niet tot in bijzonderheden; wij zijn de vele details van hun levens vergeten, de tijd heeft deze grotendeels uit het geheugen gewist, zo het geheugen ze al ooit heeft opgenomen en geregistreerd.

Zo duidelijk als ik mij mijn moeder tot in alle details herinner, zo weinig bijzonderheden herinner ik mij van mijn vader. Maar de figuur van mijn vader verschijnt, wanneer ik hem oproep, met een aandoenlijke duidelijkheid, daar waar de herinnering aan mijn moeder ambivalent is. Mijn moeder, al is zij één in wezen, heeft vele verschijningsvormen, en welke de alleenzaligmakende is, valt te betwijfelen. Opgeroepen valt haar schim nog altijd met een kritisch oog te keuren en te bezien. Mijn vaders schim daarentegen is onveranderlijk dezelfde, hij laat zich condenseren tot een duidelijke gestalte, die nimmer meer tot leven kan komen en in deze beperking is hij aanweziger en reëler dan de zoveel gecompliceerder schim van een voor kort gestorvene. Hij is voor geen tweeërlei uitleg vatbaar, als ware hij een personage uit een negentiende-eeuwse roman - een schepping van de Balzac of Victor Hugo: een figuur die nimmer twijfelt aan zichzelf en waaraan ook geen twijfel mogelijk is.

Mijn vader was buitengewoon vredelievend. Grootvader en al zijn kinderen waren overtuigde pacifisten. Toen ik mijn vader eens vroeg of hij aan de grens wel eens op smokkelaars had geschoten, antwoordde hij laconiek dat hij, wanneer hij alleen

op patrouille was, zich een behaaglijk plekje in de heide zocht om zich te slapen te leggen.

Ik bezit zijn dienstboekje nog. Het mist een blad. Mijn moeder heeft het eruit gescheurd. Hij werd betrapt toen hij te laat in de kazerne verscheen en kreeg daarvoor een aantekening in het boekje. Ik zou nooit iets van zijn overtreding geweten hebben als zij het mij niet zelf verteld had.

Na zijn dood verwijderde zij ook de flessen met zuurtjes en de pakjes sigaretten, die zij onder in een kast vond. Mijn vader rookte slechts sigaren die hij zelf rolde op een plankje. Moeder was bevreesd dat hij zich als douanebeambte de sigaretten en de zuurtjes had laten opdringen om in ruil daarvoor bij de controle op de schepen een oogje dicht te doen.

Eens deed mijn moeder mij het volgende aandoenlijke verhaal over hem. ‘In 's-Heerenberg kwam hij vaak 's nachts naar huis na gedane nachtpatrouille. Hij had gezien dat een van onze kippen haar poot gebroken had, en had deze gespalkt. Sedertdien ontwaakte de kip wanneer hij thuiskwam, maakte een klokkend misbaar en begaf zich naar het traliewerk van de ren. Zij ging niet rusten voor je vader haar over de kop gestreeld had.’

Toen mijn vader nog leefde nam hij mij iedere zondag mee naar de voetbalterreinen in de Watergraafsmeer. Ajax had daar zijn stadion, maar wij begaven ons naar de terreinen waartoe men kosteloos toegang had. Het stadion betrad ik pas veel later, vooral wanneer Blauw-Wit tegen Ajax speelde. Het was de wedstrijd van het jaar. Ajax gold als een ‘jodenclub’ en als christenjongen waren wij dan ook supporter van het christelijke Blauw-Wit.

Ik liep mijn vader na schooltijd vaak tegemoet tot in de Rietlanden. Hij had dan dienst gedaan in de havens, waar hij de schepen controleerde op contrabande. Ik liep hem tegemoet, terwijl hij naderde met zijn citybag.

Toen vader gestorven was werden mijn tochten veel eenzamer. Ik dwaalde veel rond langs het IJ. Eens, toen het weken-

lang gevroren had, reed ik op de schaats tot Pampus. Het ijs was bros, ik liep half en schaatste half over de bevroren golfjes. Het was volslagen duister toen ik huiswaarts keerde.

Eens ook raakte ik gevangen op het bevroren Diep, ik had geen geld meer om gebruik te maken van de houten stellage die de schaatsers van het ijs naar de wal bracht. Aan de rand stond reeds veel dooiwater op het ijs, ik kon er doorzakken en moest wachten tot de nacht gevallen was en er niet langer geld gevraagd werd voor de overtocht over het houten plankier.

Eens van school naar huis lopend met mijn medescholieren langs het Lozingskanaal, stopten wij op de brug over het kanaal, legden een plank over de brugleuning en besloten te wippen. Een van ons zou op de plank gaan zitten boven het brugdek - maar wie zou gaan zitten boven het water van het kanaal? Ik deed het. Van wippen was geen sprake. De jongen boven het wegdek sprong van de plank af en ik schoot met plank en al de afgrond in en in het water. Het scheelde weinig of ik verdronk. Toen ik voorgoed dreigde onder te gaan, hoorde ik boven mij op het brugdek een roffelend geluid dat de schoenen maakten van een man die dienst deed op het abattoir. De man sprong te water en bracht mij op het droge. Daar stond een ouderwetse wijkagent - een juut, smeris of kip - van het goedaardige soort; hij bekeek mij met flegma en zei toen, met het oogmerk dat ik mij warm zou lopen: ‘Maak dat je wegkomt, of...’ Ik liep wat ik kon. De jongen die zo gemakkelijk van de plank gesprongen was rende mee en belde aan. Toen moeder met het touw de deur had opengetrokken, riep hij triomfantelijk naar boven: ‘Juffrouw, je jongetje is bijna verzopen.’ Binnen liep het water nog in stralen uit mijn kleren en vormde een plas op het keukenzeil. Moeder wilde als weduwe in een situatie als deze er een man bij betrekken. Buurman Bolmeyer werd erbij gehaald. Wat was het oordeel? Er werd besloten mij warm in bed te stoppen.

Hens wilde moeder mij een draai om mijn oren geven, maar haar hand schoot uit en raakte mijn duim, die krom bleef

staan. De dokter moest hem recht zetten. Het deed, bij mijn weten, geen pijn. Wat mij wel pijn deed was dat ik hem niet vertellen mocht hoe de duim in zijn scheve stand geraakt was. Moeder had mij verboden daarover ook maar met een woord te reppen.

Grote schurkenstreken kenden wij niet. Slechts kleine. Wij belden in de avond ergens aan, zodat de straatdeur geopend werd en het donkere trappehuis zichtbaar werd. Dan sloop een van ons onhoorbaar naar boven, met een touw in de hand waaraan een steen bevestigd was. Als hij weer beneden was aangeland, werd aan het touw getrokken en daarbij werd luid gelamenteerd, zodat de bewoners wel denken moesten dat er een bezoeker van de trap viel. Of wij bonden voorzichtig een touw aan de handkar van de melkboer en trokken dan aan het touw. De handkar, in het licht van de etalage, begon langzaam te rijden, de melkboer geraakte in paniek en rende in het donker achter zijn wagen aan. Het waren schurkerijen die zelfs Dik Trom beneden zijn waardigheid geacht zou hebben.

Al mochten wij niet omgaan met kinderen van andersdenkenden, toch bezocht ik met een van hen eens de protestantse zondagsschool. Een voorganger vertelde daar het verhaal van de Vierde Koning, de koning die evenals de drie anderen de ster aanschouwt en op zoek gaat naar Jezus. Hij komt te laat, en wat hij ook doet, steeds komt hij te laat. Het verhaal van de Vierde Koning maakte grote indruk op mij; later zou ik dit oorspronkelijk middeleeuwse gegeven voor kinderen bewerken in *Kleine Isar, de vierde koning*.

Mijn vroegste herinnering? Ik speelde toneel (poppekast) met mijn hoofd in een ouderwetse stoof. Heel het spel bestond uit het geluid dat uit de stoof naar buiten drong. Ik raakte met mijn hoofd in de stoof beklemd en begon te schreeuwen. Waarop de buurvrouw en mijn moeder, juffrouw Bolmeyer en juffrouw Aafjes, hartelijk lachten.

Ik vertelde aan ieder die het horen wilde dat ik op driejarige

leeftijd de keuken geel geschilderd had. Ik geloofde heilig in dit wapenfeit, tot moeder jaren later uitriep: ‘Maar jongen, je bent nu toch te groot voor zulke onzin.’

Soms had ik het gevoel dat wij alleen op de wereld waren.

Wij liepen dan gevijven in een stoet, moeder en de vier kinderen.

Als wij zo door het ochtendduister naar de vroegmis liepen, maakten vroege arbeiders daarover opmerkingen tegen mijn moeder. ‘Mens,’ riepen ze, ‘waarom beul je die kinderen zo af?’ Zij beklaagden ons goedmoedig, deze socialisten, maar hun toon had toch ook iets dreigends.

Moeder liep altijd voorop, ik achteraan, ik voelde mij dan een herdershond, die de kleine kudde bijeenhield. Wij waren trots op onszelf en onze katholieke identiteit.

Trots vervulde mij ook op de jaarlijkse Stille Omgang door de nachtelijke binnenstad. Als ik de Warmoesstraat passeerde voelde ik mij niet alleen trots op ons overweldigend aantal, ik besefte levendig dat Vondel hier een kousenwinkel had gedreven en dat wij hem een der onzen mochten noemen. Dat de protestantse Bredero op hetzelfde traject in de Nes had gewoond ontging mij toen.

Katholieken uit het Noorden waanden zich in die tijd sterker in de leer dan de katholieken in het Zuiden.

Carnaval was in die dagen een uiterst verdachte aangelegenheid in het puriteinse Noorden, en als het Zuiden zingend en hossend de straat op ging, hield men in de kerken van Amsterdam onafgebroken het veertigurengebed, een boetedoening van het katholieke Noorden voor wat het katholieke Zuiden misdeed.

Een leven lang heb ik erover gedaan om in te zien hoe gevaarlijk en hoe eng van geest de sfeer van Stille Omgang wel was. In feite meenden wij dat de mensheid zich tot ons geloof diende te bekeren, omdat wij het enige ware geloof bezaten. Het ontging ons volstrekt hoezeer wij de rest van de wereld

discrimineerden. Dat geldt weliswaar voor ieder intolerant geloof, maar zeker voor een geloof dat ‘omwille van de waarheid’ de heksenprocessen en de kruistochten, de brutale kerstening van Afrika en Amerika en een latent antisemitisme van nu bijna twee millennia op zijn geweten heeft. Pas laat kwam ik tot de ontdekking dat wie in zaken van geloof en goede zeden de waarheid in pacht zegt te hebben, en die eist dat de ander zich daaraan conformeert, andersdenkenden discrimineert.

De kinderen der duisternis

HET WERD ONS in alle toonaarden voorgehouden. De gewijde sprekers op de kansel werden niet moe de gevaren in schrille kleuren te schilderen. Zij spraken over ‘slechte dansgelegenheden, bedenkelijke toneelvoorstellingen en zedeloze plaatwerken’. Overal stonden ‘verdachte huizen en slecht befaamde herbergen’. De wereld was iets waarvan men zich afzijdig diende te houden. Zij werd bewoond door de kinderen der duisternis.

Gedurende de veertigdaagse vasten werden er iedere zondag vastenmeditaties gehouden. Het lijden van de Zaligmaker werd tot in de finesses besproken en bij iedere vernedering en foltering die Jezus moest ondergaan werd door de predikant breed uitgemeten hoe groot daaraan onze schuld en ons persoonlijk aandeel was.

Jezus werd ontkleed. Dat was om onze daden van onkuisheid. Jezus' handen en voeten werden met spijkers doorboord. Dat was vanwege het misbruik dat wij van onze handen en voeten gemaakt hadden, door van de rechte weg af te wijken.

Dan waren er de missies. Gewijde redenaars bezochten ons als waren wij een missiegebied geworden, waarvan de lauwen en half-gelovigen weer op het rechte pad gebracht moesten worden. Ruw en in zwart-wit werd ons handel en wandel van de kinderen der duisternis voorgehouden, zonder dat ons ooit duidelijk werd uitgelegd waarin die handel en wandel dan wel bestond. In een vreemd soort retoriek werden de kinderen der duisternis ons geschilderd, in grote zwarte contouren, de bijzonderheden liet men achterwege.

De kinderen der duisternis leidden een oneerbaar leven, ontucht en zedeloosheid stonden hoog in hun vaandel, zij hiel-

den zich aan God noch gebod. Met hen verkeren werd niet alleen ontraden, het werd ten sterkste afgekeurd en verboden. Zij immers waren Satans hulptroepen.

Het onderscheid tussen de kinderen der duisternis en de kinderen van het licht was zeer eenvoudig. De kinderen van het licht waren wijzelf, zolang wij als gedoopten wekelijks de kerk bezochten, biechtten, te communie gingen en ons hielden aan Gods geboden en die van de heilige kerk.

Wat de kinderen der duisternis betreft - zij bewoonden nagenoeg de rest van de aarde. Zij kenden het ware geloof niet, hadden geen sacramenten die hen sterkten en konden slechts met de grootste moeite een eerbaar en fatsoenlijk leven leiden. Dit was het wereldbeeld dat de predikant ons schetste. De werkelijkheid was anders. Overal rond ons ontwaarden wij mensen die een ander geloof hadden of die er in het geheel geen bezaten en die toch een eerbaar leven leidden, vriendelijk waren en die allerminst tot Satans hulptroepen behoorden.

De predikant bereikte met zijn zwart-wit tekening twee dingen. Hij zonderde ons, katholieken, af van de andersdenkenden en bracht ons een diep wantrouwen bij voor alles wat het openbare leven betrof. Hij dreef ons samen in een getto. Het leven werd ons niet gepresenteerd als een geschenk. Het leek veeleer een tijdbom, die ieder ogenblik door een onvoorzichtigheid onzerzijds ontploffen kon, om ons voorgoed in het verderf te storten.

Het was natuurlijk niet zo dat ons kinderen ieder genoegen in het leven werd ontnomen. Maar er werd ons een uiterst pessimistisch beeld van de mens op aarde gegeven. Deze was geneigd ten kwade en, zonder geloof, nauwelijks in staat het goede te doen. De aarde, aanvankelijk zo morgenfris, dat grote meesterwerk der schepping, was evenals de mens voor de verleidingen van Satan bezweken. Niet alleen de mens was bij zijn geboorte met zonde beladen, ook de aarde en alles daarop leed onder de gevolgen van Adams misstap. Zoals Eva kinde-

ren moest baren in smart en Adam voortaan moest werken in het zweet zijns aanschijns, zo ging alles wat op aarde plaatsvond met ziekte, oorlog, dood, honger en armoe gepaard. ‘Want alles lijdt,’ zegt Paulus, ‘en is in barensnood.’

Wij hielden in het dagelijks leven de predikant natuurlijk niet letterlijk aan zijn woord. En wat de kinderen der duisternis betreft, die waren moeilijk te vinden. Op onze trap woonde, verder geen enkele katholieke familie; onze buren kwamen dus in alle opzichten voor deze onderscheiding in aanmerking.

De buurman driehoog misschien? Hij had een zoon, een ongelikte en uit de kluiten gewassen jongen, een puistige aardappel die wortel schoot. Hij maakte de trap onveilig door opdringerig te zijn tegen mijn zusjes, zeer tegen hun wil.

Moeder zag daarin een dreigend gevaar: hoever zou de jongen gaan, zijn ouders geloofden immers aan God noch gebod. Moeder sprak de bovenbuurman hierover aan. Bleek van ontzetting keerde zij terug. Hij had gedreigd met de bijl de deur van onze woning in te slaan. Sindsdien ging de knip op de deur en moeder verdween bevend naar de alkoof als de bovenbuurman op de gang passeerde. Ik heb nooit geweten of het dreigement werkelijk bestond of dat dit een schepping van moeders angstige fantasie was.

Hoe dan ook, de bovenbuurman en diens opdringerige zoon benaderden in onze ogen het dichtst het beeld van de kinderen der duisternis, zoals ons dit voorgehouden werd. Hen konden wij eenvoudig niet over het hoofd zien.

En mijn ongelovige familieleden in de Zaanstreek. Ook zij stonden in mijn hoofd geregistreerd als verdoolden en verdwaalden. Maar dat bleef in zekere zin bij theoretische kennis. In werkelijkheid hield ik zielsveel van mijn ooms en tantes, en zij van mij.

Toen mijn vader dood was waren zij de enigen die zich, naast de buren, nog werkelijk om ons bekommerden. Tijdens

de vakanties in de Zaanstreek dacht ik er geen ogenblik aan dat zij nu exempelen waren van de boosaardige wereld, al wist ik dat er klemmen en voetangels waren: de boekenkast, het dagblad, gesprekken die van politieke of religieuze aard waren.

Maar deze laatste werden zorgvuldig vermeden in mijn aanwezigheid, mijn ooms en tantes deden gewetensvol hun best om mij niet op het slechte pad - het hunne - te brengen.

Ja, één kind der duisternis vond ik in de meubelfabriek van mijn oom. Het was de bankwerker Freek, een nog jonge zorgeloze man, die zijn vrouw verloren had en wiens kinderen door het Leger des Heils werden groot gebracht.

Boven Freeks werkbank hingen talloze ansichtkaarten van blote vrouwen. En dat terwijl niemand minder dan de heilige vader ons nog onlangs had laten weten, dat men een kleding niet betamelijk kon noemen, die lager dan twee vingerbreed beneden de hals was uitgesneden. Het was vanaf alle kansels in alle katholieke kerken voorgelezen.

Maar Freeks muur met zijn blote muurbloemen had geen boodschap aan de pauselijke vermaningen, geheel bedekt als hij was met een rozentuin van vrouwelijk naakt.

Het gaf mij een schok toen ik dit rosarium voor het eerst zag. Er was geen twijfel mogelijk. Dit waren duidelijk de onkuise voorstellingen waartegen de predikanten ons zo vaak nadrukkelijk waarschuwden.

Ik besloot mijn ogen ervoor te sluiten en een andere weg door de fabriek te nemen, ver van deze uitdagingen die mij schokten, maar die mij tevens een warm en duister gevoel gaven.

Toen ik Freeks foto's kende meende ik ook hem te kennen. Dat hij zijn kinderen zo vaak bij het Leger des Heils bezocht, dat in de binnenstad van Amsterdam lag - ik twijfelde er niet aan of het zou niet alleen bij dit bezoek blijven. Vrouwen als aan de muur van Freek bewoonden immers ook de Wallen.

Dat Freek een liederlijk leven in Amsterdam zou leiden, daarvan was ik zeker, al weet ik niet of ik hem daarom nu eigenlijk verafschuwde of bewonderde.

De goede Freek. Hij is waarschijnlijk een gretig en opgewekt minnaar geweest, deze vrolijke Frans van het vrouwelijk naakt in het rosarium van donker Amsterdam.

Ik vraag mij soms nu nog af hoe de gewijde sprekers zo gemakkelijk spreken konden over kinderen der duisternis, ja over Satans trawanten, daar dezen zo moeilijk te ontdekken waren. Het moet wel zo geweest zijn dat deze sprekers hun parochianen voor kinderen hielden, wie men sprookjes vertelt over de heks en de boze wolf. Evenmin als men deze scheppingen der fantasie ooit tegenkomt, evenmin kwam men de kinderen der duisternis tegen.

Hun hele voorstelling van zaken was bedoeld om de katholieke gelovigen in een getto te isoleren. Wij mochten eenvoudig niet over de muur rond ons eigen milieu kijken, want daar hield men er afwijkende meningen op na.

De donderpreken gedurende de missie en de vastenpredikaties werkten als een groot isoleringsmechanisme en wat de heks en de boze wolf voor kleine kinderen betekenden, betekenden de goddeloze wereld en de kinderen der duisternis voor katholieke volwassenen. Zij hielden de kudde streng bijeen, het parool was: binnen blijven. Daarbuiten heerst alleen maar gevaar.

Een katholiek ging dan ook niet gemengd zwemmen en niet in een voetbalclub, die niet het predikaat rooms-katholiek droeg. Met als zonderling gevolg dat hij niet mee kon doen aan de Olympische Spelen, noch ooit als voetballer in een landenwedstrijd kon meespelen.

Het isoleringsmechanisme werkte zo voortreffelijk dat men niet alleen op sportgebied gescheiden van de anderen leefde, het gold voor letterlijk ieder leefgebied, tot het fokken van geiten toe. Er bestond een katholieke en een algemene geitenfok-

vereniging. Het was de katholiek streng verboden lid te zijn van de algemene.

Al werd ons zelden of nooit duidelijk gemaakt waarom de kinderen der duisternis zo door en door slecht waren, toch werd er wel eens met een holle grafstem aangeduid wat er nu wel zo afgrijselijk aan hun handel en wandel was. Soms, als een kanonschot in een lege kerk, viel donderend het woord neomalthusianisme: geboortenbeperking. Maar het was een schot dat hoog over onze hoofden ging. Wat was er nu zo liederlijk aan het neomalthusianisme? En aan de geboortenbeperking?

Iets duidelijker werd de predikant wanneer hij over slechte gelegenheden sprak. Die waren er in iedere stad blijkbaar, zelfs in de kleinste. Heiligen hadden daar vroeger zo'n scherpe reukzin voor ontwikkeld, dat zij weigerden een steeg te betreden waar een publieke vrouw woonde. Zij roken haar eenvoudig.

Bij mij was die reukzin niet zo sterk ontwikkeld. Vaag wist ik wel dat er hoeren op de walletjes woonden; die kennis van de beoefenaarsters van het oudste beroep ter wereld scheen de mens aangeboren, zij behoorde althans tot onze vroegste wetenschap.

Tijdens de Stille Omgang stroomden uit heel Amsterdam de gelovigen diep in de nacht naar de binnenstad om daar de beeweg te gaan, die eeuwen geleden de Sacramentsprocessie gegaan was. Katholieken verzamelden zich in de buitenwijken in kleine groepjes en liepen dan naar het hart van de stad om deel te nemen aan de Stille Omgang, als zwijgend protest, tegen het processieverbod in de Amsterdamse binnenstad.

Wij liepen van Amsterdam-Oost via de Plantage en de Jodenbreestraat naar de Nes en de Zeedijk. Ik herinner mij hoe op de Plantage mij steeds weer een vreemde huivering beving. Want daar naderde ik de wereld. Artis sliep. De wilde dieren sliepen. Maar de kinderen der duisternis sliepen nooit.

Naarmate wij verder in de binnenstad doordrongen, voelde ik hoe de stad gevaarlijker werd. Zij werd een bedreiging voor ziel en zaligheid.

Een keer, gaande naar de Stille Omgang, kwamen wij, bij het betreden van de oude stadskern, drommen stadsbewoners tegen, zij hadden tot in de vroege morgenuren feestgevierd. Zij droegen papieren feestmutsen en waren bedekt met serpetines en confetti. Hun stemming was even uitgelaten als hun gang onzeker. Zij bekeken ons, bedevaartgangers, met ongeveinsde verbazing. Wij op onze beurt voelden ons niet alleen wreed gestoord in onze vrome aandacht - met een vermoeden dat aan zekerheid grensde zagen wij dit keer de kinderen der duisternis in levenden lijve: die groep wereldse clowns en komedianten; het ontbrak er nog maar aan dat zij scheldende papegaaien en apen vol grimassen op de schouders meetorsten.

Hoe snel verstrijkt de tijd. Hoe spoedig zou ook ik tot de clowns en komedianten behoren. Een van de grote raadsels van dit leven is, dat men binnen afzienbare tijd zo volstrekt van levensopvatting veranderen kan, en dit niet één keer, maar vele malen; en dit met hetzelfde opgewekte ritme als waarmee ons lichaam zich om de zeven jaren geheel vernieuwt. Iets dergelijks overkomt kennelijk de menselijke geest, als zij tenminste niet voortijdig in haar groei verstard raakt.

Eenmaal volwassen vestigde ik mij te midden van de kinderen der duisternis in het donkere hart van Amsterdam. Ik heb lang meer van deze buurt gehouden dan van welke buurt ter wereld ook.

Tot diep in de nacht doolden wij, vrienden en vriendinnen, er rond, nu cens kwistig voor gastheer spelend, dan weer even kwistig genietend van de gulheid en goedgeefsheid der anderen. Liederen zingend. Verzen lezend. En verzen schrijvend.

De buurt legde geheel beslag op mijn poëzie, haar sfeer pe-

netreerde *Het gevecht met de Muze* en *Het zanduur van de Dood*. De liederlijke wereld der predikanten bleek in de nuchtere werkelijkheid de speelbal van goed en kwaad, die ons nu eens deze zijde, dan weer haar andere toekeert.

En wat haar frivole bewoonsters, de vrouwen van lichte zeden betreft, ik had ze ongemerkt gastvrijheid verleend. Zij bewoonden, alsof zij er altijd al thuishoorden,

> *De ware blondine dat is een hoer*
> *En de ware brunette ook,*

mijn vroegste gedichten.

Grootvader

EEN MENS is niet meer dan een schakel in een keten. Waar de keten begint, wie zal het zeggen? Nog altijd zijn er mensen die menen dat het leven begon met de schepping van Adam en Eva. De mens stamt dan af van dit oer-ouderpaar. Dominees gaven in de vorige eeuw nog schattingen op van de tijd die volgens hen verlopen was tussen de schepping van dit ouderpaar en de hedendaagse mens. De hedendaagse mens neemt in het algemeen aan dat zijn leven de vrucht is van een langdurig evolutieproces, waarvan de fasen ruwweg dateerbaar zijn.

Hoe het leven ontstond, daarover hebben alle denkers zich het hoofd gebroken. Te beginnen met de voorsocratische wijsgeren, die zich misschien nog het dichtst bij een zinnig antwoord bevonden. En Spinoza met zijn ‘Deus sive Natura’.

Ik denk dat de reden van ons bestaan zich aan ons begrip onttrekt. Een scheppende God? Maar dan toch een die niet van christelijke, mohammedaanse of boeddhistische signatuur is. In Auschwitz immers heeft God zijn aangezicht verloren. Dan liever een scheppende kracht aan gene zijde van goed en kwaad. Een kracht die buiten ons bevattingsvermogen ligt.

Wat niet buiten ons bevattingsvermogen ligt is de stamboom van een mens, voor zover hij die kan nagaan uit geboorte- en overlijdenscertificaten in de archieven van burgerlijke stand en pastorie. Heeft men een ijverige speurder in de familie, dan kan men zijn voorgeschiedenis traceren tot de Gouden Eeuw. Wie van koninklijken bloede is, kan zijn stamboom traceren tot de middeleeuwen. Niemand echter kan beweren dat hij van Cicero of keizer Augustus afstamt.

Een speurneus uit de familie - een verre neef - zocht onze

stamboom na tot in de dagen van Gerbrand Adriaenszoon Bredero. Ik bezit de stamboom niet, mogelijk verdween hij, met de neef, in het graf. Maar ik kreeg hem ooit onder ogen en onthield de volgende bijzonderheden. Met buitengewone frequentie kwamen de namen Johannes en Jacobus Aafjes voor. Mijn vader heette nog Jan Aafjes, mijn grootvader Jacob Aafjes. In Bredero's tijd staat als eerste een Johannes Aafjes in het trouwregister van Assendelft vermeld. Hij trouwde met een zekere Trijntje Tamentrijk. Deze Trijntje had blijkbaar nog geen familienaam en werd daarom schertsend geboekt met haar bijnaam: Trijntje Tamentrijk. Hetgeen zoveel wil zeggen als: Trijntje op een schoen en een slof. ‘Temet’ is ‘bijna’ in het Zaans van Bredero's dagen.

Zoveel rijker dan zij kan Johannes Aafjes overigens niet geweest zijn. Hij was een kleine schapenboer, maar aangezien men van het houden van schapen niet leven kon, was hij tevens wever. Naar alle waarschijnlijkheid waren alle Aafjes in vroeger eeuwen kleine schapenboeren en wevers. Mijn eigen grootvader stond geregistreerd als wever.

Hij moet een eigenzinnige figuur geweest zijn. Op de nationale tentoonstelling in Amsterdam, aan de overkant van het IJ, had hij een stand als wever. Daar kan hij niet gestaan hebben zonder daartoe afgevaardigd te zijn door de gemeenschap van Assendelft.

Grootvader liep trots en onverzettelijk door de straten van Krommenie, in een zwart pak, een zwarte pantalon, een zwart kalotje op het hoofd. Van Gogh heeft tijdens zijn verblijf in Den Haag talloze oude mannetjes getekend, hij noemde hen weeshuismannetjes. Zij waren oud en der dagen zat, soms zat er een wanhopig met het hoofd in de handen; een ander, met plompe stok, poseerde voor hem, stijf als een knotwilg. Oude mensen zagen er in die dagen zoveel ouder uit dan tegenwoordig. Was men een zekere leeftijdgrens gepasseerd, dan kon men zich in kleding en voorkomen onmogelijk meer jonger

voordoen dan men was. Men was getekend door zijn kledij.

Grootvader deelde in het oudemannenhuis een kamer met een andere man, die Boontje heette. Hij had een mateloze verachting voor Boontje. Als ik hem in het oudemannenhuis bezocht, verbood hij mij met Boontje te spreken, die malle fratsen makend door de kamer sprong, als een aap in een roodfluwelen frak. Vol verachting, maar feilloos, spoog grootvader dan in de kwispedoor, die zich op de houten met zand bestrooide vloer bevond.

Door de hoge ramen van het vertrek was kaal weideland zichtbaar, tot de einder.

Eens kwam ik grootvader tegen in de dorpsstraat van Krommenie. Hij hield mij staande. Hij stak zijn hand in zijn mond en toverde een gouden tientje te voorschijn, dat hij mij ten geschenke gaf. Later hoorde ik dat hij, al slenterend, al zijn kleinkinderen zulk een gouden munt ten geschenke gaf. Grootvader was een wandelende spaarpot vol goudstukken.

Toch hield ik niet van grootvader. Ik herinner mij hoe ik bij hem en grootmoeder op bezoek kwam. Zij woonden in een klein donker huis, achter in Assendelft. In een der vertrekken stond grootvaders weefgetouw. Wanneer ik kwam, dronken mijn grootouders thee, die op het brandende theelichtje steeds sterker werd.

Mocht mijn grootmoeder de Bijbel lezen? Zijn kinderen vertelden mij later dat grootvader haar verbood ter kerke te gaan.

De levendigste herinnering die ik aan hem bewaar is een tragikomische. Het was mij ter ore gekomen dat de oude man op zijn sterfbed lag. Ik was toen seminarist en droeg lange zwarte kousen. Hij lag alleen, Boontje was verdwenen. Hij lag met een bleek gezicht in de kussens en ademde zwaar.

Ik vermande mij en zei: ‘Grootvader, is het niet tijd om u met God te verzoenen?’ Hij moet een ogenblik sprakeloos zijn geweest. Toen gromde hij woedend: ‘Godverdomme jongen! Waar bemoei je je mee? Ik iets met God regelen? Ik heb goed en oppassend geleefd. Er valt niets met God te regelen.’

In de eerste tijd na grootmoeders dood werd hij in huis genomen door een van zijn kinderen, maar nooit voor lang. Werd hij opgenomen door een volgend kind, dan vertelde hij dat het vorige gepoogd had hem te vergiftigen. Om zijn geld. Zijn beschuldigingen werden hem noodlottig. Niemand nam hem nog in huis en zo kwam hij in het oudemannenhuis terecht.

Was hij toen kinds? Mijn moeder vertelde mij, hoe hij haar soms bezocht, wandelend over de walletjes naar ons huis in Amsterdam-Oost. Hij zei haar dat hij nog een jonge man was: de vrouwen in de stad lonkten hem nog vriendelijk toe. En hij daagde haar uit een stoel op de veranda te zetten, hij zou eroverheen springen en zo bewijzen dat hij nog een jongeling was.

Eén ding weet ik zeker. Nu ik zelf de leeftijd van mijn grootvader bereikt heb, zou ik het niet meer in mijn hoofd halen een poging te doen hem het rijk der hemelen binnen te loodsen. Ik huiver eenvoudig bij de gedachte. Zeker nu ik de oude schoenendoos weer eens geopend heb - de vele brieven die ik mijn moeder schreef en die zij zuinig bewaarde. Ik vond er de brieven in die grootvader aan mij schreef. Ze zijn zo vriendelijk van toon. Ik kan niet nalaten er een te citeren.

Krommenie, 27 October, 1930.

Beste jongen,

Het is hier heel rustig en kalm en rust hebben wij noodig. Boontje rookt dapper.

Er gaat anders heel wat om, hoog in de lucht en laag in de grond. Dat kost heel wat menschenlevens. In de Kamer hebben ze het heel druk over de vlootwet.

Dat kost heel wat centen.

En als ze van dat speelgoed gebruik gaan maken, kost het ook heel wat menschen.

Hoe meer ze over de oorlog praten, hoe dichterbij de oorlog komt. Dank voor uw briefkaarten.

Ik zal er maar een postzegel bijdoen.

Als er iets is of als gij iets weet kunt gij mij dan een lettertje zenden.

Nu beste jongen, veel groeten en van harte een goede gezondheid. Dat is de wensch van je liefhebbende grootvader, Jacob Aafjes.

Wat ik nu zou doen? Ik zou de gehele scène van het sterfbed willen overspelen. Ik zou mijn hand op zijn voorhoofd leggen en zeggen: 'Grootvader, ik ben trots op je. Trots dat je kinderen, in wier huizen het portret van Domela Nieuwenhuis domineerde, je de eerste communist van de Zaanstreek noemden.'

Maar ach, de herinnering is een groot falsificateur. Een kaartspeler die vals speelt. Ik was toen zestien jaar en even rooms als hij rood. Toen ik zestien jaar was, zag ik mijn grootvader als de zwervende King Lear van de Zaanstreek.

Tussen twee werelden

IEDERE ZONDAGMORGEN WEER dwaalde ik langs de slapende grachten. Amsterdam op zondag was een stad in slaap. Ik liep over de walletjes - de hoertjes sliepen nog. Ik bewonderde de statige gevels die zich, stil en onbeweeglijk, in het grachtwater weerspiegelden, alsof ook zij in slaap gevallen waren. Soms kwam er even beweging in het stadsbeeld, wanneer een vrouw in nachtgewaad een rieten mandje liet zakken naar een vroege venter van kersen of ander fruit.

Ik slenterde langs de Brouwersgracht, over de Boomsloot en naar het Kolkje, dat er stil en verstard bij lag als een pentekening. De meeuwen die sierlijk overvlogen gaven het stadsbeeld iets levendigs. De verzamelde beelden en indrukken kwamen later terug in mijn verzen. Verzen als ‘Amsterdamse wandeling’:

Laatst liep ik langs de Brouwersgracht:
het licht lag als een maagdensluier
van blauw over de late pracht
van olmen, gevels, boten, puien.
Het najaar deed zijn proper werk
en wreef de verfkwast door de bomen;
daarboven stond de Westerkerk
van God en engelen te dromen.
Bij de gedempte Lindengracht,
stond ik verwonderd toe te kijken,
hoe elk zijn deel te nemen tracht
en daarmee van de markt te strijken.
De vissen blonken in de zon,
de tenten waren wit en proper;

men schepte haring uit de ton
op 't bord van een begerig koper.
De aal gleed wrevel door de trog,
- men vilde haar, de vismand stonk er, -
en stervend, om het lemmet nog
volhardde zij in haar gekronkel.
De schub, die door het vlechtwerk stak,
leek uit een juweliersvitrine,
en 't licht dat door de olmen brak:
die waren blonder dan blondinen.
Toen liep ik langs het water door,
dat was aan spiegelbeelden rijk;
een herfstblad trok een zilverspoor,
een kleine dodenbark gelijk.
En rechtsaf volgde ik bedaard
een meisje met een zomerhoed,
dat liep door de Haarlemmerstraat,
het Bickerseiland tegemoet.

Vaak sloeg ik af naar het Rijksmuseum. Op een zondagmorgen immers had je daar gratis toegang. Ik kende nagenoeg ieder schilderij uit het museum tot in de kleinste details. De naakten mocht ik niet zien. Ik moest die met de ogen overslaan. Het was mij door de parochiepastoor ontraden of verboden. Of ik mij ooit aan dit verbod gehouden heb? Aanvankelijk wel misschien. Aanvankelijk zag ik ze vanuit mijn ooghoeken als gebrandschilderde ramen waardoor de zon scheen: een baaierd van rood en goud. Pruderie weerhield er mij later nog lang van voor een naakt te verwijlen. Zoveel is echter zeker dat het dwaze verbod mij een levenslange voorliefde voor het naakt bezorgde. De kwijnende naaktjes van Cranach, de voluptueuze naakten van Rembrandt, het marmeren naakt van de Venus van het Capitool.

Waarom heerst er zoveel nadrukkelijke stilte in mijn jeugdherinneringen, zijn mijn Brabantse vakanties zo zondoor-

stoofd en stil, en mijn vakanties aan de Zaan zo tintelend van kou en ijsvermaak. Ik neem aan dat ieder zijn jeugdherinneringen vult met stilte. Stilte en geluiden waren in die dagen nog afzonderlijk waarneembaar. Wie verneemt vandaag nog het vroege ochtendgeluid van een hamer uit een smidse? Het is nergens meer te horen, de smidse zelf is sinds lang verdwenen. Men moet in de Mei te rade gaan om te lezen hoe dat geluid in de stilte klonk:

- uit de straat was 't flauwe
gerucht hoorbaar der zwarte smederij,
het ijzer klonk onder de hamers, zij
hamerden in cadans de spranken vuur.
De straat was leeg -

De stilte die mijn jeugdherinneringen kenmerkt, lijkt wel voorgoed vastgelegd in de poëzie van Gorter.

Ieder gebied waar ik als kind mijn vakanties doorbracht bezat voor mij een eigen kenmerkende geur. Brabant rook naar warm brood, verse beschuit en naar het prille witte hout, waaruit klompen vervaardigd werden. De Zaanstreek daarentegen rook naar ontbijtkoek, kroos en slootwater.

Het kleine dorp Assendelft was niet veel meer dan een lange sloot, overwelfd door houten bruggetjes, waarlangs de bewoners hun huizen konden bereiken.

Al mijn ooms en tantes woonden in Krommenie of in Assendelft. Het meest bijzondere aan hen was voor mij dat zij communist waren. Zij zwoeren bij Marx en Moskou, al gedroegen ze zich als kleine kapitalisten. Hoe zij de theorie met de praktijk verenigden? Daarmee hadden zij geen enkel probleem. Met een glimlach verzekerden zij mij dat men het kapitalisme het best bestrijden kon met zijn eigen wapens. En dat was: zo snel mogelijk en zoveel mogelijk geld verdienen en zèlf rijk worden.

Als ik met de trein uit Amsterdam naderde, kon ik reeds

door het coupéraam de naam lezen van de meubelfabriek waarvan mijn oom Jacob de kleine directeur was.

Het station Assendelft-Krommenie was toen een houten gebouw uit een cowboyfilm. Het lag iets buiten het dorp aan een bomenlaan.

Daar had ooit het circus gestaan waarvan ik als kind heb gedacht dat het ten hemel was gevaren.

De naam van het circus ben ik vergeten. Het was niet veel meer dan een grauwe tent, opgetrokken op een rotonde van zand voor het station. Ineens stond het daar, onaangekondigd, en iedereen had er de mond van vol. Heel het dorp wachtte gespannen op wat komen ging.

Al dagenlang daalde een ware zondvloed uit de hemel. Het tentzeil zat vol gaten en scheuren en er kon pas een voorstelling plaatsvinden wanneer het droog was.

Inmiddels moesten de circusartiesten leven - zij dwaalden schilderachtig door het dorp en kochten bij de bakker en de slager levensmiddelen voor zichzelf en de dieren. Maar geld om hun inkopen te betalen hadden zij niet. Zij wisten de leveranciers er echter van te overtuigen dat ze hun geld zouden ontvangen straks als het droog was: het geld zou dan binnenstromen.

Maar het werd niet droog. En geleidelijk aan begon iedereen kwaad te spreken over de circusartiesten. Het waren Bohemers en wie kon die vertrouwen? Er werd nu scherp op hen gelet. De bewoners spraken de veldwachter aan, hier moest immers ingegrepen worden?

Ik had een raadselachtige genegenheid voor de Bohemers opgevat. Als ik boodschappen moest doen bij de slager en de bakker hoorde ik met ontzetting welk een vernietigend oordeel de dorpsbewoners over hen velden.

Iedere avond voor het slapen gaan knielde ik voor mijn bed op zolder en bad voor de Bohemers en hun dieren. Ik vroeg God of hij het circus met zijn mensen en dieren uit hun benarde positie bevrijden wou.

Maar de regen regende onverdroten, de Bohemers durfden zich niet langer te vertonen, de vijandigheid tegenover hen was overal voelbaar.

Toen, op een vroege morgen, had de regen opgehouden te vallen. Maar die nacht was ook het circus verdwenen, niemand had iets gezien, niemand iets gehoord. Ik geloofde heilig dat God het circus in de hemel had opgenomen. Mijn gebed was verhoord. Engelen hadden het, aan de slippen van het tentzeil, in de hemel gedragen.

De woede was algemeen.

Nooit heeft iemand nog iets van het circus vernomen.

Mijn oom IJsbrand, wiens naam mij als zeldzaam in de oren klonk, vooral met de achternaam erbij: IJsbrand van Harlingen, woonde in een huis getooid met een Zaansgroene gevel.

De huiskamer was schemerig, in de vazen op de schoorsteen stonden lisdodden en pauweveren. Tussen de vazen hing het portret van Domela Nieuwenhuis met zijn profetenbaard. Het kwam geheel bij mij over als het portret van een levende, hedendaagse apostel. Alles in de Zaanstreek had voor mij - toen een jong seminaristje - de prikkelende en uitdagende geur van Multatuli's *Ideën*. Ik voelde mij heimelijk verwant met Woutertje Pieterse.

Zou het bijna ondenkbaar geweest zijn in die dagen vriendschappelijke omgang te hebben met een vriendje van atheïstischen huize of een kind dat niet hetzelfde geloof beleed - mijn atheïstische familie was tenslotte familie. Op aandoenlijke wijze zag zij erop toe dat ik aan tafel mijn gebed deed en zondags naar de mis ging in de kerk van Krommenie.

Mijn Zaanse familie opende mij de ogen voor de wereld.

Eens viel mij een boek van Emile Zola in handen, en las ik hoe een Franse abbé, verliefd op een schone Française, zijn toog uitdeed en poedelnaakt met haar de liefde bedreef. Ik moet dit met ingehouden adem gelezen hebben. Hoe vaak heb ik het daarna met gloeiende wangen gebiecht: dat ik in een

boek gelezen had dat op de index stond. Er werd overigens zorgvuldig op toegezien dat ik geen verkeerde literatuur in handen kreeg. Toen ik in de encyclopedie de anatomische prent van het vrouwelijk naakt bekeek, werd het boek mij door mijn tante vriendelijk maar beslist uit handen genomen.

Ik op mijn beurt had zorg voor mijn anarchistische familieleden. Ik kreeg toen dezelfde bekeringsijver die mijn moeder in de armen van mijn vader had gedreven. Op het seminarie schreef ik voor onze rederijkersclub een opstel dat ik later heb weggehaald uit de katheder waar de bekroonde opstellen bewaard werden. Het was een sentimenteel opstel, maar het werd bewonderd. Ik beschreef erin hoe ik voor het slapen gaan neerknielde voor mijn bed op zolder, en God smeekte mijn familieleden te vergeven dat zij de neomalthusiaanse leer aanhingen.

Ik bezit nog steeds mijn *Zuid en Noord; ene bloemlezing uit de beste Zuid- en Noord-Nederlandse schrijvers*, door pater jezuïet Evarist Bouwens, dat op het seminarie verplichte stof was. Exemplarisch is hoe Bouwens S.J. over Johan Theodoor Willem Kloos dacht, terwijl deze nog leefde. Hij exclameert: ‘Zo dwaalt een geest af die alle veropenbaring verwerpt!’ *Pallieter* noemt hij: ‘Een heidens, epicuristisch, zinnelijk boek. Geen wonder dat het te Rome, wel niet op de index gebracht, maar toch streng afgekeurd werd.’ Eduard Douwes Dekker noemt hij: ‘Een zedeloos wellusteling, een hoogmoedig zelfaanbidder.’ Ik geloof mijn ogen niet, nu ik dit later lees. Maar dit was de voorlichting die men ons op de seminariebanken gaf over onze grote schrijvers.

De hondekar

EEN MELANCHOLIEK KIND was ik zeker niet, al is melancholie later een wezenlijk bestanddeel van mijn persoonlijkheid geworden. Voor zover ik mij herinner keek ik opgewekt en nieuwsgierig de wereld in: zo niet alles, dan wekte toch veel mijn verbazing en levendige belangstelling, vooral de natuur. En het avontuur lokte mij. Het kleine avontuur, dat toen nog zulke grote afmetingen bezat. Neen, mijn kinderleven is niet eentonig geweest, het was een zilveren keten, waarin de vakanties de gouden schakels waren.

Ieder jaar ging ik op zomervakantie naar Brabant. Sinds mijn vader in mijn twaalfde levensjaar gestorven was, werden mijn jongere broertje, mijn nog jongere tweelingzusjes en ik, de oudste van het jeugdige kwartet, door de familie op het platteland als echte wezen uit de grote, verre wereldstad behandeld en met een bijzonder oog bezien, een oog vol welwillendheid en liefde.

Ieder jaar weer klom ik op de fiets en reed naar Den Dungen in Noord-Brabant. Geld om ‘met het spoor’ te gaan was er niet; moeder kreeg na vaders dood een klein weduwenpensioen en wij bezaten juist genoeg om er met goed fatsoen van te kunnen komen. En dat was niet met de trein...

Mijn moeder was een Brabantse en mijn gehele familie van moederszijde woonde in Brabant. De wortelstok was Den Dungen, een klein kerkdorp ‘onder de rook van’ de Bossche Sint Janskerk, of liever: onder de voorbijdrijvende wolken die zojuist hun schaduwen over de Sint Janskerk hadden geworpen, of dit zo dadelijk zouden doen. Daar woonde mijn grootmoeder in een klein wit huisje; maar dat het klein was, besefte ik pas later. Als kind kwam het mij heel groot en ingewikkeld

voor. Misschien kwam dat doordat het gedeeld werd door twee ‘families’. De ene helft werd bewoond door grootmoeder en haar jongste dochter, die haar verzorgde. De andere helft was woon- en werkruimte voor een van haar zoons, zijn vrouw en de kinderschare, die daar in gestadige aanwas ter wereld kwam.

Als een soort niemandsgebied tussen de beide woonhelften was er aan de voorkant van het huis langs de klinkerweg een kleine winkel, eens een echte dorpswinkel, waar de eerste levensbehoeften met een kleine winst over de toonbank gingen (tenminste als er geld geweest was om deze in te slaan). Erwten, bonen, petroleum voor de lamp. En soms een borrel, die geschonken werd in grootmoeders voorkamer. In mijn dagen was de winkel niet veel meer dan een snoepwinkel, waarbij mijn herinnering vooral gebaseerd moet zijn op het feit dat ik er getracteerd werd op de goudgele boterballen, waarmee de glazen stopflessen tot de hals gevuld waren. Men kreeg er een handvol voor een cent, ik kreeg er een handvol voor niets, hetzij wanneer ik, uitgeput van de lange fietstocht uit Amsterdam, in Brabant aankwam, hetzij wanneer ik, uitgerust en verkwikt na de lange zomervakantie, weer de terugreis naar Amsterdam aanvaardde.

De dramatis personae - of waren het de personages uit een blijspel? - waren dus enerzijds mijn grootmoeder en de haar verzorgende tante Koos, en anderzijds mijn oom Jan, de schoenlapper van het dorp en tevens de eerbiedwaardige suisse en ordebewaarder in de dorpskerk; zijn vrouw, mijn tante Marie, uit het verre Limburgse; en hun kinderen, mijn neefjes en nichtjes, die enkele jaren jonger waren dan ik en die mij meer als een oom dan als een neef schenen te beschouwen, ja, als een heeroom, sinds de dag dat ik mij op het Udense seminarie op het priesterschap ging voorbereiden. Maar dat was later.

Er waren altijd opkamers bij de familie in Brabant, kleine witgekalkte kamertjes, alleen bereikbaar langs een apart trapje. Soms werd ik midden in de nacht wakker in zo'n opkamer, verstijfd van angst omdat ik het gevoel had dat er een vijandig iemand in de kamer aanwezig was. Ik hield mij doodstil, sliep weer in - blijkbaar was er niemand; maar ik zal mij altijd de verstijving van angst blijven herinneren voor de duistere dreiging.

Oom Jan, de schoenlapper - hij werkte nog met hamer en leest, met els en pikdraad - heeft mij de geboorte van mijn tweelingzusjes aangekondigd. Ik scharrelde als naar gewoonte op het erf - er viel dan soms een cent naast mij, waarvoor ik boterballen kopen kon. De cent werd op een merkwaardige wijze door een haas met zijn staart naar mij toe gezwiept. Ik zag altijd de cent, nooit de haas. Dit keer was het geen haas, maar een ooievaar, hoog in de lucht, waarop oom Jan mij opmerkzaam maakte. ‘Kijk,’ zei hij, ‘dat is een ooievaar. Hij heeft zojuist tweelingzusjes voor jou in Amsterdam gebracht.’

Mijn ome Toon had lichtblauwe waterklare ogen. Als oudste zoon en bouwvakker moest hij grootmoeders grote gezin onderhouden. Maar dat deed hij slecht. 's Zaterdags verdronk hij nagenoeg zijn hele salaris in Den Bosch en werd dan door zijn vrienden op een handkar naar huis in Den Dungen gereden. Een respectabele afstand. Zoals mijn moeder het verhaal vertelde werd het een beklemmende gebeurtenis. Ome Toon urineerde achter op het erf, voor hij zijn roes uit ging slapen, en verborg daar in de bodem de resterende dubbeltjes, om daarvan op zondag nog een pint te kunnen vatten. Nauwelijks sliep hij, of de jongere kinderen gingen als scharrelkippen de dubbeltjes opgraven.

Maar laat ik nu eerst tante Koos voor het voetlicht halen, de lievelingszuster van mijn moeder. Tante Koos was haar jongste zuster, die zij had leren lezen uit haar gebedenboek, en die haar daar later rijkelijk voor heeft beloond. Want toen ik ge-

boren moest worden, reisde zij ijlings af naar het verre Amsterdam, om mijn moeder tijdens de bevalling bij te staan.

Toen ik tot de jaren des ondcrscheids was gekomen, was tante Koosje een eindweegs in de twintig. Zij was ‘de stok voor de ouderdom’ van mijn grootmoeder. De stok, de steun en de toeverlaat.

Dat wil niet zeggen dat tante Koos de dag in huis doorbracht. Als baker haalde zij kinderen, zoals zij mij gehaald had, tot in de verre omtrek: van Den Dungen tot Sint Michielsgestel. En zij bracht het vlees en de vleeswaren van wat toen de keurslager van de streek genoemd mocht worden, iedere vrijdag met de hondekar naar de boeren in het achterland en de Norbertijner paters van de abdij van Heeswijk. Deze vrijdagse tochten met de hondekar nu behoren tot de meest dierbare herinneringen uit mijn jeugd.

Een portret van tante Koosje schilderen? Zij was een gerijpte jonge vrouw, fris en blozend als een oktoberappel; en mooi, boers mooi, zoals de wonderdadige madonna's vaak boers mooi zijn in de steden en dorpen beneden de grote rivieren, in Brabant en Limburg en in Vlaanderenland. Zij kon vrijers krijgen bij de vleet, maar zij moest grootmoeder eerst naar de dood begeleiden alvorens aan een eigen huwelijk te kunnen denken. Zij had een landelijk en harmonieus karakter. Boosheid was haar vreemd, zij werd nooit kwaad op ons kinderen, wat wij ook deden en hoe wij haar ook soms tot boosheid trachtten te forceren - hetgeen nimmer gelukte - met het kinderliedje, dat wij toen nog een liedje van eigen vinding waanden:

Tante Koos,
ben je boos,
pluk een roos,
zet hem op je hoed,
dan ben je morgen weer goed.

De hondekar bezat vier wielen, die een grote houten laadbak droegen. In de laadbak lag het vlees, afgewogen en verpakt. Voor de kar liep de trekhond, waarvan ik mij alleen maar herinner dat hij een schrikwekkend beest was, dat voor en na de trektocht veilig gekooid werd achter dikke tralies. De laadbak bezat aan voor- en achterkant een zitbankje. Op de bok zat tante Koos, met een zweepje in haar hand, waarmee zij de hond, waarvan zij hield, nooit sloeg. Zij beroerde hem slechts, hem met het zweepje toesprekend als ware de hond een groot kind. Voor iedereen vormde het dier een bedreiging, voor tante Koos was het een verlengstuk van haarzelf.

De wegen die wij met ons kleine narrenschip bevoeren, waren zandwegen. Grootmoeders huisje lag aan een viersprong. De bestrate weg aan de voorkant van haar huis en aan de voet van de molen kwam aangewandeld uit de richting 's-Hertogenbosch, maakte vervolgens voor het huis een vrij scherpe bocht en verdween uit het oog in de richting Gestel - Sint Oedenrode, enkele malen daags de stoomtram, voorheen paardetram, met zich meevoerend. In het verlengde zetten de beide wegen zich voort als zandwegen, tot diep in het achterland. Het was de zandweg richting Heeswijk die wij insloegen.

Ik zat altijd alleen bij haar op de hondekar. Dit maakte het gebeuren tot zulk een kosmisch avontuur. Het komt mij achteraf voor alsof de godin Demeter mij, een kleine sterveling, voor het eerst inwijdde in de geheimen van deze aarde. Een aarde waarop het altijd zomerde. Eeuwig scheen er de zon.

Soms woei het, dan maakte de wind een onbeschrijflijke hemelse muziek met de bladeren van de abelebomen, die de zandweg aan weerszijden omlijstten en haar maakten tot het schip van een kathedraal. Het klonk vroom, dit gezwatel der populieren, het was het gregoriaans der natuur.

En dan de geur die opsteeg van het zondoorstoofde zand en uit de karresporen, waarover de hondekar zich nu eens hobbe-

lend en hotsend, dan weer uitgelaten en vliegensvlug voortbewoog! De geur van de moederschoot der aarde, de geur van de schepping zelf, waarin de geur van de kamille de sacrale boventoon scheen te voeren.

Tussen de stammestrepen der zwatelende abelen, achter een scherm van goudgeel graan, dat als op een lopende band voorbijtrok, werden stuk voor stuk de kleine boerderijen zichtbaar, zoals Van Gogh ze kort tevoren nog had geschilderd, en waar wij zo dadelijk het vlees zouden afleveren. De daken droegen strooien kappen, en de boeren en boerinnen waren onvervalste aardappeleters.

Maar achterlijk waren de boeren in mijn ogen allerminst. Want zij overlaadden mij, soms op een stille wenk van tante Koosje, met het kostelijkste fruit. Zij plukten met keurende blik uit de pruimelaar een purperblauwe pruim, waarvan vooral de afmeting mij verbaasde. Hij was zo onvoorstelbaar groot, dat hij nauwelijks met de kleine onderkruipsels die ik in de stad zag te vergelijken was. Dat soort wonderwerken der natuur deed pas jaren later zijn intrede in de stad, nadat kwekers zich op de veredeling der rassen en de teelt in kassen hadden toegelegd. Eens plukte een boer achteloos een perzik voor mij uit zijn kleine perzikboom - de eerste die ik zag. Een ongekende vrucht.

Van de abdij van Heeswijk herinner ik mij alleen de poort en de broeder-portier. De abdij zelf bleef een gesloten boek. Maar het kasteel van Heeswijk maakte een diepe indruk op mij. Een keer trok tante Koosje mij mee naar binnen, en ik mocht de gruwelijke collectie folterwerktuigen zien die daar tentoongesteld was. Zij zal nooit geweten hebben welk een verbijsterende indruk al dit marteltuig op mij maakte. De meest ingenieuze apparaten zag ik daar bijeen: van kille duimschroeven tot een harnas, van binnen gevoerd met puntige ijzeren pinnen, dat de ter dood veroordeelde het ademhalen belemmerde en bijna onmogelijk maakte. Voor het eerst wierp ik een blik in de duistere krocht van de middeleeuwen

met zijn heksenprocessen en ketterverbrandingen. En toen reeds verontrustte het mij, dat de menselijke verbeelding zich lenen liet tot het vervaardigen van dit marteltuig, waarmee de mens zijn medemens verwondde en tot in het diepste van zijn wezen schoffeerde en schond.

Zo verliepen de tochten. Variaties op altijd hetzelfde thema, met als hoofdmotief de zwatelende populieren. Het meest verbazingwekkende vind ik dat ik mij in het geheel niet kan herinneren hoe wij van deze vrijdagse tochten ooit terugkeerden naar het huis met de ouderwetse bedstee, waarin grootmoeder meestal lag, groot en angstaanjagend, soms met de Brabantse witte poffer scheef op het grijze hoofd en lijkend op de wolf, die Roodkapje levend verslonden had. was bang voor grootmoeder. Ik wist nog niet dat zij kinds was.

De tocht terug is nooit in mijn herinnering opgeslagen en daar vastgelegd. Wij reden eenvoudig naar het einde van de wereld. En keerden nooit weerom.

Tante Koosje was de baker van het Maaskantje in Den Dungen tot diep in de Zegenwerpse bossen van Sint Michielsgestel. Ik bezit nog een kranteknipsel over haar, waarin haar lof gezongen wordt, een bourgondische lofzang op haar vruchtbaar leven, zo uitbundig dat het wel lijkt of de streek zonder haar ingrijpen ontvolkt zou zijn. Zij trouwde met mijn oom Janus, maar kreeg zelf geen kinderen; ze nam wel een kind aan.

Mijn oom Janus was een van die eenvoudigen van geest, waarlangs men zo geringschattend pleegt heen te kijken, maar die bij nader toezien een rijkdom aan gevoel en levensinzicht bezitten die de mensenkennis van de geringschatters verre in de schaduw stelt.

Evenals tante Koosje was hij diep gelovig. Zijn geloof was zo groot dat hij het heiligenbeeld, waaraan hij een gunst had gevraagd, ‘voor straf’ in de hoek tegen de muur zette als zijn

gebed niet verhoord werd. Zo trof ik eens het beeld van de heilige Teresia van Lisieux - ‘de kleine heilige Trees’ zoals hij haar noemde - aan in de hoek van de kamer, met haar neus tegen de muur, haar arm weliswaar vol rozen, maar dit mocht haar niet baten.

Tante Koos en oom Janus leerden mij later drinken. Hij en zij dronken graag een glas koetsierscognac, deze had toen juist zijn intrede gedaan. Het was tijdens de Gestelse kermis.

De herinnering aan de tochten met de hondekar is niet alleen mijn mooiste jeugdherinnering. Jarenlang was ze mijn meest probate slaapmiddel. Het oude advies indachtig, dat wie de slaap niet vatten kan aan iets prettigs moet denken, bracht ik mij voor het slapen gaan de tochten met tante Koosje op de hondekar in herinnering. Het zwatelen van de populieren alleen al volstond om mij door de poorten der vergetelheid te geleiden naar de grazige weiden van de slaap.

Evenals mijn moeder bereikte tante Koosje de negentig. Kort daarop ontving ik een dringende oproep van haar. Haar been was geamputeerd, of ik haar nog eenmaal bezoeken wilde.

Ik ging op een stoel zitten in de lege recreatiezaal van het verpleeghuis in het Brabantse Rosmalen. Een verpleegster reed haar binnen. Zij zat, in het zwart, in een rolstoel, oud en mager, een doodmoe Onze-Lieve-Vrouwebeeld.

Al wat er van haar been restte was een zwart stompje.

Zij greep mijn hand en smeekte om hulp. Ik was een beroemd man, naar mij zou geluisterd worden. Zij wilde weg uit Rosmalen, terug naar het bejaardenhuis in Sint Michielsgestel, het dorp waar zij alle nu levende inwoners ‘gehaald’ had. Daar was zij de Sterre der Zee, de Koningin des Hemels, de Troosteres der Bedrukten.

Niet dat *zij* dit zo zag.

Wat kon ik doen? Niet anders, wist ik, dan wachten op de rouwkaart.

Tante Koosje is heengegaan. Heen is ook de zoete tijd van de tochten met de hondekar.

Want wanneer ik mij deze herinnering voor de geest tracht te halen, verschijnt niet de hondekar, maar de rolstoel met het vermagerde heiligenbeeld van tantje Koosje erin. Zwart en beroet en ontdaan van alle polychroom.

Kort geleden droomde ik een duistere en angstaanjagende droom. Ik zat weer achter op de hondekar en op de bok zat tante Koosje. De lucht was donker en dreigend, de wind floot, de populieren zoemden een somber en apocalyptisch koraal - als blies een koor van mismaakte dwergen op de haarkammen van hun mismaakte vrouwen - en de aarde stonk naar solfer en salpeter.

Steeds sneller ging de tocht, zwarte tante Koosje hanteerde verwoed en als een bezetene de zweep, ik zag de hond nergens, ik zag alleen het stompje van haar been, dat dreigend vooruitstak.

Ik sloeg mijn ogen neer en zag nu ook mijn eigen been, een stompje. Een wilde vreugde maakte zich van mij meester, die uitgroeide tot een woeste extase naarmate de razend geworden hondekar zich sneller door de karrensporen voortspoedde.

De aarde, de aarde, dacht ik, er komt goddank een einde aan deze vervloekte aarde.

Maar toen ik ontwaakte ratelde het voort in mijn hoofd: de aarde, de aarde, de aarde - en toch draait zij verder de aarde, de zo gezegende, de zo vervloekte aarde.

Dode zonder requiem

HOE LANG DUURT de jeugd van een mens? De mijne duurde ongewoon lang. Omdat het ongewoon lang duurde voor ik volwassen was.

Wanneer kan men zijn eigen jeugd als beëindigd beschouwen? Ik denk op dat moment waarop men bewust het eigen leven boetseren gaat.

Voordien wordt de mens gevormd uit het materiaal waaruit hij voortkomt en het boetseerwerk wordt verricht door ouders en opvoeders. Zij reiken de zich voltooiende mens het materiaal aan. Zelf moet hij dit materiaal de definitieve trekken van zijn eigen wezen geven.

Hoe zag het materiaal dat mij werd toegereikt eruit? Het was materiaal van onverdacht rooms-katholieken huize en dit zou overduidelijk zijn stempel op mijn leven zetten. Dat katholieke materiaal bevatte echter één bestanddeel dat aan mijn leven uiteindelijk zijn katholiciteit zou ontnemen.

Het grote drama van mijn jeugd, het ziekbed van mijn vader, duurde maar kort. Kort maar hevig.

Ik zat - kleine getuige van twaalf jaar - op de eerste rij en kon alles pijnlijk nauwgezet volgen. Niemand zat in de zaal behalve ik en op het helverlichte toneel voltrok zich scène na scène.

Het begon bijna lieflijk, het stuk leek een blijspel te worden. Vader, die nooit ziek was, hield plotseling het bed. Op mij kwam het over als een feestelijk gebeuren. Uit school haastte ik mij 's middags naar huis om te zien hoe de verrassende gebeurtenis verlopen zou.

Hij lag er opgeruimd bij, zijn handen onder zijn hoofd, alsof het zondagmorgen was en mijn moeder naar de kerk.

Op school had ik een mop gehoord en die vertelde ik hem. Hij lachte luidkeels en ik voelde mij kinderlijk trots dat ik hem zo aan het lachen gebracht had.

Die dag verscheen de huisdokter. Mijn vader vertelde hem dat hij pijn in zijn buik had, maar dat het zijns inziens niet ernstig was. Hij moet een groot incasseringsvermogen gehad hebben waar het lichamelijke pijn betrof. 'Buikgriep,' zei de dokter.

Maar de dagen verstreken en allengs werd het stiller in het bed. Vader lag met een rood hoofd op het kussen, de oogleden gesloten, zijn koorts steeg ver boven de veertig. Hij zweeg.

Nu raakte mijn moeder in paniek. Zij belde de huisarts weer en deze kwam onmiddellijk. Dit keer onderzocht hij vaders buik wel en constateerde tot zijn schrik wat de kwaal was. Blindedarmontsteking. Nee, buikvliesontsteking. Hij kon het zien aan de rode opgezwollen huid van de buikwand.

Hij rende naar de kruidenier om de hoek en belde om een ambulance. De ziekenauto stopte even later voor de deur. Twee broeders verschenen in het trapportaal met een draagbaar. Zij haalden mijn vader op in de achterkamer.

Ik had de wacht betrokken op de gang van ons trappehuis - de overloop - om te zien hoe hij zou worden weggedragen.

Daar verschenen de broeders in hun witte jassen. Mijn vader op de draagbaar lag geheel in een laken gewikkeld, alleen zijn rood gezicht was zichtbaar, zijn ogen waren gesloten.

De broeders hieven de baar omhoog om deze over de trapleuning te tillen. Toen zag ik iets wat mij verstijven deed van ontzetting. Onder de draagbaar, door een scheur, was iets zichtbaar, dat mijn vader, ware hij gezond geweest, zorgvuldig verborgen gehouden zou hebben. Het was zijn geslachtsdeel. Het bungelde door de scheur in de baar, rauw en onbarmhartig. Een mateloze droefheid maakte zich van mij meester. Dit was de totale ontluistering. Ik besefte dat ik mijn beschermer verloren had, hoe zou hij mij nog langer beschermen kunnen, nu hij zichzelf niet meer beschermen kon.

Moeder ging mee met de ambulance en toen zij terugkeerde wisten wij dat vader stervende was. Slechts een wonder, zei moeder, zou hem kunnen redden. In paniek gebood zij ons te knielen, wij lagen met ons vijven met ons gezicht tegen de kamermuur.

Moeder vocht met God als wilde zij hem een prooi ontrukken, hartverscheurend smeekte zij God om mijn vader in leven te laten. Eindeloos werd de bede herhaald, tot hij iedere betekenis scheen te verliezen. Haar huilbui, ons aller huilbui, eindigde in bijna toonloos gesnik.

De volgende morgen vroeg haastte moeder zich weer naar het ziekenhuis. Zij had een flesje water bij zich uit de kraan in de keuken en diende mijn vader, terwijl niemand toekeek, een nooddoop toe. In een laatste angst dat zijn Nederduitse doop, in de kerk van Assendelft, misschien niet geldig was. Zij sidderde bij de gedachte dat hij straks niet met haar in de hemel opgenomen zou mogen worden.

Ik wachtte en wachtte, de uren gingen voorbij, ik was verdoofd en de tijd scheen zichzelf van iedere betekenis te beroven.

Toen ik weer tot enig werkelijkheidsbesef kwam, lag mijn vader opgebaard in de voorkamer. Als oudste zoon had ik de taak de buren en de bezoekers naar de doodkist te brengen.

Hij lag in een bruinhouten kist, zijn hoofd was vrij, men had de glasplaat boven zijn hoofd eraf gelicht. Hij had een mooi en rustig gezicht, hij lag daar als een krijgsman, gebeeldhouwd op de deksel van een middeleeuws graf. Zijn gezicht lichtte steeds weer wasachtig op in het kaarslicht. Het leek zelf wel uit was geboetseerd. Er stond een wijwaterbakje naast de kist en een groen takje, nog van Palmpasen. De bezoekers staken het takje in het wijwater en besprenkelden vaders gezicht met de glinsterende druppels. De vlammen der kaarsen stonden onbeweeglijk rond de pit en verspreidden een geur van gesmolten was. Ik heb nog lang gedacht dat dit nu de lichaamsgeur was van mijn gestorven vader. Steeds weer, wanneer ik in de

kerk de brandende kaarsen voor een heiligenbeeld rook, rook ik de dode.

De andere kinderen waren ondergebracht bij de buren, soms werden zij opgehaald om getoond te worden aan ooms en tantes, die vertederd werden als zij zagen hoe weinig mijn broertje en tweelingzusjes van het gebeuren begrepen. Zij keken met natte onschuldige gezichtjes en luisterden hoe een der tantes hun vertelde dat hij nu voorgoed in de hemel was. Iedereen was vol lof over moeder en over de waardige wijze waarop zij dit grote leed droeg.

Steeds weer moesten wij het horen: vader was nu in de hemel. Hij had immers als katholiek zijn plichten vervuld. Wij kinderen wisten niet beter of vader was katholiek. Het zou nooit in ons hoofd opgekomen zijn daaraan ook maar een ogenblik te twijfelen.

De koetsen reden in snelle vaart naar de niet-katholieke Oosterbegraafplaats. Er werd niet gestopt bij het katholieke noodkerkje op de hoek van onze straat. De koetsen ratelden er voorbij. Er werd geen requiemmis gelezen.

Niemand zong: *In Paradisum deducant te angeli*. Er klonk geen requiem. Er waren geen priesters en misdienaars in superplis met wijwaterkwast en wierookvat. Ik bemerkte hoe de Brabantse familie geschokt was door de onceremoniële gang van zaken. Maar op de gezichten van de familieleden uit de Zaanstreek lag iets als een instemming. Uiteindelijk - zagen zij - was hij een der hunnen gebleven.

Het werd mij opeens allemaal duidelijk. Een gemengd huwelijk. Buiten de kerk gesloten. Een niet-katholieke begrafenis. Vader zou begraven worden op een algemene begraafplaats. In ongewijde grond.

Even later stonden wij aan de gapende kuil. Met de ongevoelige gevoeligheid, hun beroep eigen, lieten de doodgravers hem neer.

Naast mij stond moeder snikkend te midden van de bloedverwanten. Aan de overkant van het graf stonden de buren.

En een van mijn schoolvriendjes. Hij had een echte katholieke vader.

Het was maart. Er hing een lichte mist. Er vielen kleine regendruppels. Ik keek naar de gestalten aan de overkant van het graf. Zij vervormden en vervaagden als achter een beslagen ruit.

Mijn vader - al had hij dit streng voor zichzelf gehouden - was geen katholiek geweest. Dit feit zou moeder ertoe brengen haar katholieke signatuur des te duidelijker op mijn leven te zetten. Zij werd daartoe gedwongen door de hoge idealen die zij zich in het leven gesteld had. Bezeten van bekeringsijver had zij in mijn vader een gemakkelijke convertiet gezien. Toen haar bekeringsijver geen vrucht droeg, kwam er een verlokkende wensdroom in haar op. Wat, als haar oudste zoon tot de eer der altaren verheven zou worden: dat zou immers, apostolisch gezien, haar vroegere wens kloosterzuster te worden verre in de schaduw stellen.

Ik zal wel nooit een antwoord kunnen geven op de vraag wie er het meest toe bijdroeg dat ik priester wilde worden. Kwam het idee van moeder? Dacht zij aan het offer van Isaak? Kwam het van mijzelf? Ik denk dat de wens priester te worden een synthese was van ons beider droomwereld.

Als priesterstudent wordt men verondersteld zich volledig in te zetten voor de beleving en verspreiding van het katholieke geloof. Men wordt straks middelaar tussen God en de mensen, tussen hemel en aarde. Een herder over een kudde. Dit is een volledige levenstaak en vraagt een volledige levensinzet. Kan men in andere beroepen zijn beroep en zijn persoonlijk leven grotendeels gescheiden houden - in het priesterschap is dit geheel onmogelijk. De navolging van Christus dient zo volledig te zijn, dat men van een ‘alter Christus’ spreekt, een andere, nieuwe Christus. Een ideaal als dit jaagt men niet zomaar in den blinde na. De katholieke kerk heeft voor de student die priester wenst te worden een geheel eigen soort

onderwijs in het leven geroepen: de seminaries. Het klein seminarie. Het groot seminarie.

Kort voor zijn dood gaf mijn vader mij op als student bij de jezuïeten op het Ignatiuscollege. Daarmee begon voor mij een lange, wisselvallige rij van studentenjaren.

Het Ignatiuscollege stond aan de Hobbemakade te Amsterdam. Ik heb er goede herinneringen aan.

De jezuïeten waren uitstekende leraren en zij waren heilig van plan hun leerlingen tot een nieuwe elite te vormen. Dat ik slechts drie jaar onder hun hoede verbleef vond zijn oorzaak in het feit dat ik niet rijp was voor gymnasiaal onderwijs. Ik blokte wel, maar slagen deed ik niet. Het eerste jaar zakte ik. Toen slaagde ik. In de tweede klas slaagde ik weer niet. Wie tweemaal in twee op elkaar volgende jaren doubleerde moest van school af.

In die drie jaren reed ik 's morgens met de tram naar het college, waar ik de mis bijwoonde. 's Avonds liep ik door de straten van de stad naar huis terug, traag en dromerig, ik arriveerde pas op de Borneostraat als moeder de tafel dekte.

Ik liep langs de Ceintuurbaan en stak, na de Amstelbrug gepasseerd te zijn, de Oosterparkbuurt door naar de Indische buurt. De Oosterparkbuurt had daar ter plaatse maar één gouden ruit, die van een joodse slagerswinkel, waarin slechts kosjer vlees verkocht werd.

Was ik eenmaal die slagerij gepasseerd dan was het of mijn ziel plotseling op een kier ging staan. Er woei een ijskoude luchtstroom naar binnen. Zulke grenzeloze gewaarwordingen laten zich vaak verbinden met een bepaalde plek, een bepaalde geur, een bepaald muziekstuk of een bepaald atmosferisch gebeuren.

Als ik eindelijk thuiskwam, was de tafel gedekt.

Op deze tafel had moeder, zonder dat ik dit voluit besefte, reeds menigmaal haar kaarten geschud en haar spel met God

gespeeld. Het was een overzichtelijk spel, voor wie de kaarten kende. De kaarten lagen zo.

Als klein meisje had moeder non willen worden. Zij had de maagdelijke staat echter geruild voor een veelbelovend huwelijk, waarin zij de kinderen katholiek opvoedde, haar man in de schoot der Kerk zou voeren en misschien zelfs de gehele goddeloze familie uit de Zaanstreek tot het ware geloof zou bekeren. Dit was haar niet gelukt. Dan was er maar één troefkaart die zij moest uitspelen, wilde zij quitte spelen met God. Die troefkaart was ik. In ruil voor haar falen zou zij haar eerste zoon aan God aanbieden. Hij zou priester worden. Het zou haar falen niet alleen uitwissen, het zou haar leven een nog grotere glans verlenen.

Ik was haar eerste zoon. Ik zou dus priester worden. Het was even duidelijk en klaar als het offer van Isaak. Zij vond mij maar al te graag tot dat offer bereid. Ik was vroom opgevoed, het priesterschap lachte mij toe. Ik had nog geen weet van wat eraan vastzat: het celibaat. Bovendien: ik moest het Ignatiuscollege vaarwel zeggen. Maar voor geen geld wilde ik mijn jonge leven slijten op kantoor of in een werkplaats.

Welbeschouwd zou ik, na het mislukken van mijn studie bij de jezuïeten, geen hoger onderwijs meer kunnen genieten. Moeder beschikte zelf niet over de financiële middelen om mij te laten studeren. Maar op raadselachtige wijze kwam bij mij op dat ogenblik het verlangen boven, priester te worden. Een der vele seminaries in Nederland zou mij daartoe ongetwijfeld de gelegenheid bieden. Aan deze wens heb ik het te danken dat ik, op ruime wijze, aan het hoger onderwijs kon deelnemen.

Ik was vijftien jaar en met moeder op vakantie in Noord-Brabant. Op zekere dag verdween moeder op een geheime zending. Toen zij terugkeerde deelde zij mij mee dat ik toegelaten was op het klein seminarie. Ik kon mijn plaatsje innemen

in de tweede klas van de Latijnse school van de kruisheren te Uden.

Seminaries zijn zeer speciale opleidingsinstituten; men kan rustig zeggen dat het vormings- en opleidingsprogramma rechtstreeks vanuit Rome wordt gedicteerd. In tegenstelling tot andere soorten onderwijs is het doel niet in de eerste plaats de intellectuele vorming van de student. Meer dan de intellectuele vorming beogen seminaries de karaktervorming; de studenten worden er rijp gemaakt voor een celibatair leven. Het doel van het onderwijs is een priester te vormen, niet een geleerde. Priester - en dat in eeuwigheid.

Typerend voor de seminaries was dat zij een onderwijs gaven, dat zozeer afweek van het officiële, dat het niet tot een geldig diploma opleidde. Daar het doel van het onderwijs het priesterschap was, woog het zedelijk gehalte van de student zwaarder dan het intellectuele peil. Hierdoor konden studenten die in het officiële onderwijs niet meekonden, nog altijd het seminarie doorlopen.

Hoe paradoxaal het ook klinken moge, de Latijnse school had daardoor een onschatbaar voordeel boven het officiële hoger onderwijs. Want hoewel de Latijnse school een gymnasiale opleiding gaf, nam men de vrijheid daar met een zekere willekeur van af te wijken. Nu men niet gehinderd werd door het corset van examens en officiële papieren, had men een veel grotere speelruimte om te doceren wat men wilde en zoals men dit wilde.

Dit had talloze voordelen. Seminaristen leerden niet alleen Homerus vertalen, zij leerden ook zelf homerische verzen schrijven. Zij lazen niet alleen de Latijnse schrijvers en redenaars, zij leerden ook zelf redeneren. Men leerde op het seminarie niet alleen Latijn en Grieks, men leerde er filosoferen, debatteren, gregoriaans zingen, vloeiend kerklatijn lezen en schrijven, een sigaar roken en een glas wijn drinken. Meer dan een koele wetenschappelijke vorming en de daarbij behorende

geldige papieren, werd de priesterstudent op klein en groot seminarie een typisch katholieke levensstijl en levenswijze bijgebracht.

Dit leidde tot de meest zonderlinge situaties. Seminaries leidden katholieke jongens op tot het priesterschap door hun een klassieke, filosofische en theologische opvoeding te geven. Maar niet alle studenten werden priester, ruw geschat viel zelfs zeventig procent af in de loop van de studietijd, die twaalf jaar duurde. Uit die zeventig procent kwam een strijdbare elite voort, die zo kenmerkend was voor het katholieke volksdeel gedurende zijn emancipatie.

Redacteuren en verslaggevers van het katholieke dagblad *De Tijd* waren merendeels ex-seminaristen. De katholieken beschikten nog niet over een eigen universiteit. De meeste katholieke jongeren hadden het seminarie bezocht of een internaat dat sterk op een seminarie leek. Daaruit kwam de paradoxale situatie voort dat gewezen priesterstudenten in *De Tijd* en *De Gemeenschap* voor een modern katholicisme ijverden, maar dat hun werken verboden waren voor de priesterstudenten die op de seminaries zaten.

Een van de benauwendste facetten van het seminarie-onderricht was dat men er geen flauw benul had van wat er in de wereld omging. Er werd de pupil geen enkel politiek bewustzijn bijgebracht. De opkomst van het nationaal-socialisme werd totaal onderschat. Hitler had immers een concordaat met de paus gesloten. Mussolini had de kerkelijke staat hersteld, al was die niet veel groter dan het voorschoot van een slagersknecht. Franco verdedigde priesters en nonnen tegen de moordlust der rode brigades.

Zo er al van enig politiek benul op de seminaries sprake was, dan lag de tendentie vanzelfsprekend meer naar rechts dan naar links. Links was synoniem met goddeloosheid en communisme. Dan koos men liever voor de nieuwe heidenen, die daar ook zo over dachten en die men minder gevaarlijk voor het katholieke geloof waande.

Zonder nu van een tendentie naar het fascisme op de seminaries te willen spreken, de tendens was wel degelijk autoritair. Een autoritair regime werd verkozen boven een te vrijzinnige democratie. Hoe kon dat ook anders bij een geloof als het katholieke, dat in wezen autoritair is. Het katholieke ideaal dier dagen was de wereld te onderwerpen aan koning Christus. Eén geloof en één moraal. Het was een wensdroom. Een soort corporatieve staat, waarin alles op middeleeuwse wijze geregeld was naar rang en stand en naar het voorbeeld van de oude corporaties of gilden.

Op mijn vijftiende jaar vertrok ik naar het klein seminarie Uden. Het seminarie lag aan de straatweg maar lag toch geheel geïsoleerd. Van de wereld rond het seminarie kreeg niemand iets te zien. Ons leven speelde zich af tussen de hoge seminariemuren en als wij buiten de muren wandelden ging dat in een lange rij en onder de hoede van een surveillant.

Bevond het katholieke volksdeel zich in die dagen in een getto, een seminarie was daarenboven nog een getto in een getto. De geboden en verboden die de katholieken in de samenleving waren opgelegd, werden hier nog strenger en verfijnder toegepast. Wij liepen met lange zwarte kousen, blote knieën mochten niet vertoond worden. Wij moesten in badpak gekleed in de badkuip.

Wat er met de jonge seminaristjes gebeurde die het niet bolwerkten? Sommige hoerenkinderen verdwenen soms na een jaar. Zij kwamen zo van het akkerland naar de Latijnse school, deze kleine aardappeleters. Wisten niets van modern comfort. Zo'n hannemanneke trok eens het closet door en kwam daarna krijtend de cour opgestoven, met blote billen, de broek om zijn enkels. ‘De plee loopt over,’ schreeuwde hij, ‘de plee loopt over!’ Op zekere dag moest hij terug naar de boerderij, daar hij geen roeping had; maar thuis werd hij reeds heeroom genoemd, sliep in een witgekalkt opkamertje,

gesepareerd van zijn broertjes en zusjes en kreeg daar in prinselijke eenzaamheid als een prelaat zijn eten opgediend. Hoe zijn ouders het jongske weer aan de akkers wennen moesten, is mij nog een raadsel.

De sneeuw van weleer

VROEGER VIEL DE SNEEUW anders dan vandaag. Vandaag is sneeuw meestal iets hinderlijks. Een sneeuwpak is een lastpak. Nauwelijks ligt de sneeuwen deken of men gaat hem te lijf met sneeuwruimers en dooimachines, ploegt hem om tot een nare, grauwe slinkende brij.

Vroeger viel de sneeuw in volle aandacht, grote vlokken daalden als plukken uit de wollige pels van een poolbeer, de witte vederen uit een zwanevleugel. De eerste sneeuw die liggen bleef genoot een bijna religieuze aandacht. Ze was drager en symbool van het kerstfeest, van het snel verouderende jaar, van sproken, van hoge verwachtingen maar ook van diepe angsten en vrezen. Ze was een onmisbaar ingrediënt in ons hopen en geloven, in onze dromen en verwachtingen. Vandaag beklaagt men zich nog slechts over de sneeuw.

Hoe kan ik soms terugverlangen naar de sneeuw van weleer. Hoe verrukkelijk waren de sneeuwvlokken, die terugwoeien naar de hemel. De sneeuwvlokken die, bij nader toezien, kristallen heelallen bleken van een zilveren gepolijste metalliek. De dwalende, van God en gebod verlaten, gekgeworden sneeuwvlokken, die dolgedraaid zichzelf achternazaten. O, de sneeuwvlokken van weleer.

Onder de ijzeren stationskap van 's-Hertogenbosch hing nog de bittere geur van de rook, die de sneltrein uit Amsterdam daar had achtergelaten.

Ik stapte over in de lokaaltrein naar Uden. Kort daarop vertrok de trein met korte hevige schokjes. Het was een ouderwetse trein. Er bestond nog geen gangpad van coupé naar coupé, men besteeg de coupé en bleef dan in het comparti-

ment gevangen tot het eind van de reis. Dan daalde men langs hoge treden af naar het perron en moest daarbij nauwlettend toezien dat men geen misstap deed in de ruimte, die gaapte tussen de laatste trede en het perron. Deed men dit terwijl de trein nog in beweging was, dan liep men gevaar eronder te komen en een been te verliezen.

Het seminarie was een hoog stenen gebouw met ontelbare ramen en een brede cour. De studiezaal, de recreatiezaal, de slaapzaal, de corridors of brede stenen trappen, alles was adembenemend groot. Nergens was een veilig plekje waar men zich kon terugtrekken.

Toen ik dan ook na drie maanden met vakantie naar huis terugkeerde was ik zo gewend geraakt aan onpersoonlijke grote ruimtes, dat ik in de kamers van ons huis overal tegen de stoelen en tafels opliep. Op het seminarie raakte men het intieme en het burgerlijk gezellige van het eigen huis volkomen kwijt. Kleine jongens als wij liepen er verloren en raakten er onze individualiteit en persoonlijkheid kwijt. Wij maakten deel uit van een vreemd ras. Het ras der seminaristjes. Wezens buiten de samenleving geplaatst, in een eigen kweekbak zorvuldig afgeschermd tegen de buitenwereld.

Het seminarie was met recht een kweekschool: een school waar seminaristen gekweekt werden, kuikens die later tot priesters zouden volgroeien.

Buiten het seminarie was de wereld ons onbekend en vreemd. Vijandig en gevaarlijk bijna.

Het duurde ook lang voor ik binnen het seminarie gewend raakte. Ik had tot dan toe enkel de ouderlijke woning gekend. Daar was ik wie ik was. Op het seminarie was geen enkele plek die ik de mijne kon noemen. Zelfs het bed was een vreemd bed.

Naast het hoog stenen seminariegebouw stonden een klooster en een kapel, waarin een klein middeleeuws Onze-Lieve-Vrouwebeeld vereerd werd. Als seminarist zond ik menig vurig gebed op naar deze Lieve-Vrouw ter Linde, die, met het

Kind op de arm, tussen de vele bloemen en kaarsen stond. Zij heette Onze-Lieve-Vrouw ter Linde, omdat haar beeld zich hier ter plaatse in een lindeboom verschanst had, ten teken dat zij hier een genadekapel wilde hebben. Een oude list, eens toegepast door de christen-missionaris, die een heidense cultusplek wilde kerstenen door er slinks een madonnabeeld te plaatsen.

Iedere morgen om kwart voor zes moesten wij de mis bijwonen in de kleine kloosterkerk, die dan baadde in middeleeuws kaarslicht en waar aan het altaar door een priester in kazuifel de tragedie van Jezus' lijden en dood herdacht werd. Wij jongens lagen geknield op houten bidstoelen, welke uitklapbaar waren. Het gaf een heel geratel als men de stoel omkeerde en de klep neerliet om te gaan zitten en de gewijde predikant met gepaste eerbied te volgen.

's Zondags moesten wij tweemaal ter kerke en bovendien nog naar het lof. Ook de dorpskinderen kwamen 's zondags ter kerke; zij knielden, na zich van hun klompen ontdaan te hebben, op de rieten bankjes. Het waren appelfrisse, roodwangige wezens, zo weggelopen uit de kinderspelen van Breughel. Zij ontroerden mij, met hun wollen sokken aan, en ik dichtte ter plekke:

Kinderen
knielen
in kleine kapel:
kort
klinkt de klank
van de altaarschel.

Het was mijn allereerste gedichtje en het ligt nog altijd even vers in mijn geheugen.

In de eerste jaren viel men, zo vroeg uit de veren, vaak in slaap, met het hoofd op het open missaal. Als in een lift zonk ik weg van de staat van bewustzijn naar de staat van het onbewuste. Later moest ik als student in de poësis de jongere stu-

dentjes, die op een rij naast mij zaten, wakker porren. Iets dat mij, mijn eigen verdolingen indachtig, niet van harte afging.

's Winters speelde dit kerkelijke leven zich grotendeels af in het nachtdonker, en als men opkeek naar de hemel leek deze soms dichtgespijkerd met zilveren klinknagels. Maar wie onzer keek naar de hemel? Ik zeker niet, ik was nog niet goed wakker en moet meer op een eend geleken hebben die zich waggelend op het ijs begeeft.

De slaapzaal was een vertrek waar wij sliepen in kleine, met een wit gordijn afgeschermde ruimtes, die chambrettes heetten. Het gehele meubilair bestond uit een lampetkan en een wasbak. 's Middags moesten wij ons bed opmaken en de lampetkan vullen. Alles verliep met ijzeren regelmaat. Ons leven liep synchroon met de wijzers van de klok. Een van de kruisheren had de bijnaam ‘de Beul’. De Beul had een laag voorhoofd, borstelige wenkbrauwen en loensende ogen daaronder, ogen van een chimpansee. Hij rookte altijd een pijp, de lucht ervan bezwadderde de gehele studiezaal met zijn onzalige walm. Met de armen op de rug liep, nee draafde de Beul, als een tarantella op zoek naar prooi, over de gangpaden tussen de studiebanken. Dan kwamen ons de versregels in het geheugen van een lekespel uit die dagen:

‘En Satan pijpt en pijpt. En Satan gaat voorop.’

Tot Satan een prooi zag...

Ik droomde eens hoe de Beul mij nazat, als een woedende Neanderthaler in de kledij van een kruisheer. Mijn chambrette bevond zich onmiddellijk achter de ingangsdeur van de slaapzaal. Ik wist mij net buiten zijn bereik te houden, ik opende de deur van de slaapzaal en sloot die onmiddellijk achter mij, ik dook in mijn chambrette en mijn bed. De Beul roffelde, nu razend geworden, op de deur van de slaapzaal. Op dat moment werd ik wakker in mijn bed en hoorde hoe de slaapzaaldeur trilde en tekeer ging. Het was niet de Beul die op de deur bonkte, het was de befaamde aardverschuiving, die meer dan een halve eeuw geleden plaatsvond te Uden, en die

de deur deed schudden. Wat mij het meest verbaasde was dat mijn gehele droom zich afspeelde in de korte tijd die de aardschok duurde.

Prik een mens in zijn slaap met een naald en hij droomt alvorens te ontwaken dat hij als eerste christen gearresteerd wordt in de straten van Rome, gesleurd wordt voor het gerecht, veroordeeld tot de dood in de arena en dat hij gestoken wordt met het zwaard van de Romeinse gladiator.

Lang oefende de Beul nog een ware terreur uit in mijn dromen. En nog steeds speelt het seminarie er een rol in. Ik zit weer op de banken en kan aan geen enkele eis voldoen. Met andere studenten dwaal ik rond in een donkere ongure buurt, niet in kleren gehuld maar in vochtig onwelriekend pakpapier. Als ik ontwaak heradem ik bevrijd bij de gedachte dat ik geen priester meer behoef te worden, dat ik daar nu te oud voor ben, dat ik vrouw en kinderen heb.

Het duidelijkst staat mij nog de cour voor ogen, de geasfalteerde speelplaats achter het stenen hoofdgebouw. Hij was afgeschermd door metershoog traliewerk, waarachter een kerseboomgaard lag, die in het voorjaar bloesemde en daarna trossen vlezige roodgele kersen voortbracht. Wij mochten niet aan de kersebomen komen en daarom werden zij voor mij allengs symbolen van de vrijheid. Op de cour verstrooiden wij ons. Er werd gevolleybald. Wij wandelden rond in groepjes, gedrieën of gevijven. De wolken zeilden over onze hoofden, ook de wolken werden voor mij allengs symbolen, symbolen van de vergankelijkheid. Soms als er een windhoos had plaatsgevonden troffen wij in de plassen op de cour kleine visjes aan, die de windhoos had opgezogen uit de Maas.

Het drama-Nielsen voltrok zich langzaam en heel geleidelijk. Zijn godsdienstwaanzin begon omstreeks Sinterklaas. Althans toen werd het duidelijk zichtbaar. Met Sinterklaas ontvingen wij allen een pakket gevuld met fruit en zoetigheid. Nielsen weigerde de inhoud van zijn pakket op te eten. Hij

nam het mee naar de cour en deelde daar de inhoud uit. Hij meende daarmee het voorbeeld van Jezus letterlijk te volgen. Hetgeen ook zo was.

Eens toen wij Franse les hadden bij een leraar uit het Waalse - die een gemakkelijk mikpunt van onze spot vormde - stak Nielsen zijn vinger op om een vraag te stellen. Wanneer hij daartoe toestemming kreeg zei hij dat hij onwaardig gecommuniceerd had, en dat hij bij de leraar wenste te biechten. Dat verwekte een storm van hilariteit, die zowel Nielsen als de leraar gold. Het kwijl liep daarbij in dunne stralen uit Nielsens mondhoeken. Op zijn jongensgelaat lag een verzaligde glimlach.

Het moest intussen aan een ieder duidelijk geworden zijn dat Nielsen godsdienstwaanzin had. Niet echter aan ‘de Beul’. Hij was van mening dat alles aanstellerij was en dat men Nielsen het best kon genezen door hem het lachwekkende van zijn gedrag te laten inzien. Toen Nielsen op zekere dag begon te huppelen - wij liepen in een grote cirkel in groepen over de cour - gebood de Beul dat wij in een aaneengesloten rij achter hem aan moesten huppelen, de woorden scanderend die ook Nielsen, al huppelend, voortbracht: ‘Nielsen is gek, Nielsen is gek, Nielsen is hartstikke harstikke gek.’ In een orgie van uitbundigheid werd aan het bevel van de Beul gevolg gegeven. Onmiddellijk nadat de bel voor speeltijd geklonken had, vormde zich een lugubere stoet achter Nielsen, en ieder huppelde als hij, daarbij de woorden scanderend: ‘Nielsen is gek, Nielsen is gek, Nielsen is hartstikke hartstikke gek.’ Als een gekortwiekte Renaissance-engel sleepte Nielsen zich over de cour voort. Er was een kruisheer die dit een walgelijk schouwspel vond. Hij keerde zich van het schouwspel af. Ik herinner mij nog hoe ik mij bij hem aansloot. En ik was niet de enige.

Toen het vakantie werd, sukkelde Nielsen mee naar het stationnetje en de trein. Hier, tegenover de nuchtere Udenaren, was het natuurlijk uitgesloten dat de genezingsceremonie zich in het openbaar voltrekken liet. Geluidloos verdween Nielsen

in de treincoupé. Hij verdween voorgoed uit ons oog. Ik ben me altijd met verbijstering blijven afvragen, hoe de ouders van Nielsen hun krankzinnige zoon in die vakantie ontvangen hebben.

In de jaren van weleer bestonden er geheimzinnige fondsen die het mogelijk maakten dat een kind doorstudeerde voor priester. Het seminarie was immers een soort couveuse waaruit de katholieke intelligentsia voortkwam.

Neen, geld was nooit een probleem bij de priesterstudie. Moeder ging eenvoudig praten met de seminariedirecteur, en alles werd geregeld. De volle prijs voor het studieverblijf hoefde dan niet meer betaald te worden. Bij ons was het mijn tante Marie die haar gehele verdienste in mijn priesterstudie stak. Tante Marie was huishoudster bij een joodse familie en bracht de zondagen bij ons door, de zondagse kip werd door haar meegebracht en betaald, zij genoot het meest als zij ons verwennen kon. Zij was een eenvoudige van geest, zij las maar één bock en dat jaar in jaar uit, altijd kwamen er tranen bij bepaalde passages. Zij kwam 's zondagsmorgens en verdween weer 's zondagsavonds naar de geheimzinnige joodse familie Gazan in de Watergraafsmeer.

Mevrouw Gazan was cabaretière; wanneer ik tante Marie bezocht trad ik een romantische sfeer binnen, een hogere sfeer, die geheel door Stella Fontaine werd gecreëerd. Het had iets van Berlijn in de jaren dertig. Alles deed denken aan Rembrandtplein en Schiller, Tuschinski en Carré. Het was geheel anders dan bij ons thuis, wereldser, losser en ook voornamer.

Moeder

ZODRA ZIJ DE SCHOOL verlaten had ging moeder in de leer bij een Brabantse mutsenmaakster. Zij liep 's morgens van Den Dungen naar Sint Michielsgestel en leerde de appelbloesemkleurige namaakbloemen uit Tsjechoslowakije aan de poffers bevestigen.

's Avonds liep zij de gehele afstand weer te voet naar huis terug.

Geld verdiende zij daarmee niet. Integendeel. Zij moest drie maanden lesgeld aan de hoedenmaakster betalen, hetgeen gelijkstond met de eerste verdiensten uit haar eerste dienstje, bij de dokter in Sint Michielsgestel.

Moeders vroegste verhalen hadden iets mythisch en zij hadden altijd een religieuze ondergrond. Zij bevatten minstens een waarschuwing tegen de boze wereld. Wanneer zij als hoedenmaakstertje de lange weg naar Sint Michielsgestel onder de sterrenhemel ging, dook er bij tijd en wijle de schaduw van een dronken man op en joeg haar schrik aan.

Toen ik jaren later - een kind als zij - dezelfde weg ging, overkwam mij hetzelfde. Uit de nacht dook, wapperend als een grote vleermuis, een schommelende dronkeman op. Hij dreigde niet, het was alleen maar afschrikwekkend zoals hij geluidloos passeerde. Jonge meisjes als mijn moeder toen, wisten nog niets van de wereld. De enige opdracht die zij hadden was geld in te brengen voor het grote gezin en eer en deugd te bewaren in een wereld die er in de eerste plaats op uit scheen een jonge vrouw daarvan te beroven.

Moeder had een hoge opvatting van de maagdelijkheid. Zij noemde het een heilige staat. Zoals zij later, nadat mijn vader

gestorven was, haar weduwe-zijn tot heilige staat verhief. Zij kon mij sterke staaltjes vertellen, als zij over haar verdediging van die heilige staat sprak. Hoe zij, dienstmeisje bij de dokter in Sint Michielsgestel, dreigde uit het raam te zullen springen toen een van zijn vrienden - zij dronken gezamelijk een fles wijn - haar wilde... ja wat wilde hij eigenlijk? Vermoedelijk wilde hij niet meer dan haar een klap op het achterwerk geven.

Mijn moeder was in haar vroomheid erg naïef. Zij vertelde mij dat zij eens als klein meisje na de vroegmis brood moest gaan betalen aan de bakker, en het geld, enkele dubbeltjes - het zal voor het brood van een gehele week geweest zijn - verloor. Onderweg was zij even gaan spelen op een zandhoop. Toen zij weer verder huppelde was het geld verdwenen. Onmiddellijk begon zij een novene, een gebedsdienst van negen dagen, waardoor men een gebedsverhoring tracht te bewerkstelligen. Toen zij de tiende dag hoopvol naar de zandheuvel stapte, lagen de verloren dubbeltjes te blinken op het zand. Haar gebed was verhoord. Het kwam geen moment in haar op te bedenken dat het die dag geregend had en dat de stortregen het zand dat op de dubbeltjes lag had weggespoeld. Of wist iemand van haar novene en heeft hij stiekem de dubbeltjes op de zandhoop gelegd?

Moeder kwam, net als vader, uit een groot gezin met negen kinderen. Grote gezinnen zwermden vroeg uit, iedere vogel die op eigen wieken kon gaan, moest zo snel mogeljk de eigen kost verdienen. Zij leerde haar jongste zuster lezen uit haar kerkboek en toen wij als kinderen de kleine catechismus uit ons hoofd moesten leren, bleek dat zij zelfs de kleinste bijzonderheden van het godsdienstonderricht onthouden had.

Zij wist nog precies hoe de dorpspastoor haar het mysterie van de heilige drievuldigheid had verklaard. Hij greep een driearmige kandelaar, zette die voor haar neer en wees met zijn aanwijsstok één voor één de drie armen aan. Daarna richtte hij zich triomfantelijk op en riep, op de kandelaar wijzend: ‘Ziedaar. Drie armen. En toch maar één kandelaar!’

Daarmee was volgens hem het mysterie dat God uit drie personen bestond en toch maar één God was, afdoende verklaard.

Als jong meisje zag moeder heel wat van de wereld, beschouwd vanuit het perspectief van een Brabants gehucht. Zij ging in dienst in 's-Hertogenbosch en daarna in Venlo en Nijmegen. Dat zij tenslotte met vader in Amsterdam terechtkwam was in die dagen het einde van een Odyssee.

Moeder was ervan overtuigd, dat zij een levensopdracht had. Het was haar missie het geloof onverkort uit te dragen. In de eerste plaats door een voorbeeldig christelijk leven te leiden. En vervolgens door - waar dit mogelijk was - het geloof te verkondigen. Zij sprak graag over geloofszaken en vond gehoor bij de kruidenier en de schoenlapper.

Het geloof was een eeuwigdurende bron van gespreksstof voor moeder. Zolang ik priesterstudent was waren moeder en ik het geheel eens over die bron - wij praatten graag en eenstemmig over het geloof.

Dat veranderde toen ik het geloof verloor. Telkens als moeder het geloof ter sprake bracht moest ik een houding aannemen als was ik nog een gelovig mens. Te vaak had moeder mij van kindsbeen af gezegd dat zij liever stierf dan te moeten zien hoe een van haar kinderen het geloof verloor.

De angst moeder verdriet te doen (ja, haar leven in gevaar te brengen) dwong mij, tot haar dood toe, de schijn op te houden als was ik nog steeds gelovig. Ik heb haar nooit durven zeggen dat ik volstrekt niet meer geloofde. Ik wist, als een volleerd sofist, altijd weer een mooie krul te draaien aan mijn van de hare afwijkende gedachten op dit punt. Uit angst haar te kwetsen. Of was het lafheid mijnerzijds, gebrek aan durf? Ik kan daar zelfs vandaag nog geen antwoord op geven.

In die zin heeft moeder wel degelijk invloed op mijn werk gehad. Ik heb nooit een resolute en afdoende houding tegenover het katholicisme aangenomen. Ik denk uit vrees dat haar

dit onder ogen zou komen. In die zin oefende zij een preventieve censuur op mij uit. Ik liet tegenover haar mijn mening even gemakkelijk varen als mijn vader dit voordien gedaan had. Bogen wij voor de starheid van haar levensovertuiging? Of wilden wij de klippen van onenigheid omzeilen?

Om twistgesprekken en geschillen te voorkomen begon ik hoe langer hoe meer het huis te vermijden.

Voor zij de laatste adem uitblies, richtte zij zich nog eens op in bed en keek mij met stralende ogen aan. Toen smeekte zij: ‘Jongen, je zult toch een trouwe zoon van de heilige moederkerk blijven?’ Ik beloofde het haar. Wat kon ik anders doen?

Steeds minder had ik haar bezocht. Nu, na haar dood, droom ik menige nacht dat ik naar haar op zoek ben, in het oude huis. Om haar de waarheid te vertellen. Maar ik raak steeds weer verstrikt in groot stadsgewoel en mensenmassa's, waardoor ik haar niet bereiken kan.

Moeder werd eenennegentig jaar. Ik stond aan haar sterfbed. Men wilde haar been afzetten, maar ik verzette mij daar resoluut tegen.

Ik was even in de ziekenhuistuin gaan lopen. Toen ik terugkwam was zij gestorven. Ik boog mij over haar heen. De blaasjes van haar laatste adem stonden nog glinsterend in haar mondhoeken. Ik tilde het beddelaken op. Haar linkerbeen zag geheel blauw, alsof het met verse inkt besprenkeld was.

Het moet gestorven zijn, uren voordat zijzelf gestorven was. Ik keek uit het raam, het was begonnen te sneeuwen, een fijne korrelige sneeuw bedekte het asfalt, behalve daar waar zojuist de wagens der geneesheren geparkeerd hadden gestaan. In het licht van de booglampen zag ik de leegte van de dood, zwart op wit, voor mij in kaart gebracht.

Voor ze stierf had moeder haar levenslange strijd om naast mijn vader begraven te worden, tot een goed einde gebracht. De parochiepastoor had het indertijd nodig geacht mijn vader de gewijde aarde van een katholiek kerkhof te weigeren. Hij

was dus op een openbare begraafplaats ter ruste gelegd, een dode zonder requiem.

Moeder wilde onder geen beding op een openbaar kerkhof in ongewijde aarde begraven worden. Maar terzelfdertijd wilde zij even onvoorwaardelijk na haar dood aan vaders zijde rusten.

Toen verzekerde een jonge kapelaan haar dat, als zij naast mijn vader wenste te liggen, hij persoonlijk ter plaatse dat stuk grond zou wijden. Dit hemelse ei van Columbus bracht de oplossing van een probleem waarover moeder, tot vlak voor haar dood, in de grootste zorgen had verkeerd.

Toen zij dood was opende ik het buffet in haar kamer in het bejaardentehuis. Zij had altijd gezegd dat ik na haar dood in haar kast moest kijken onder het linnengoed. Ik zag een klein pakje, zorgvuldig dichtgebonden met een touwtje. Toen ik het opende vond ik tot mijn grote verbazing een vroege druk van *Een Voetreis naar Rome*. Waar had zij die bemachtigd? En waarom had zij die zo ver weggestoken? Opdat geen der verpleegsters of medebewoonsters het boekje ooit zien zou? Had zij het zelf wel gelezen? Of lag het daar opdat zij het ooit zou kunnen lezen, indien zij daarvoor de moed had opgebracht? Het is een van de vele raadselen waarvoor ik nooit een oplossing gevonden heb.

Ik schreef moeders doodsprentje, het draagt haar laatste foto. Zij zit op een bank, haar been in het verband en met zulk een stralende glimlach als had zij nooit een probleem gekend. De tekst luidt:

Nicolasina Aafjes-Minkels, geboren 18 mei 1885 - gestorven 22 januari 1977, was een vrouw die al haar aardse daden ondergeschikt trachtte te maken aan wat zij als het hoogste goed beschouwde: de eenwording met God. Hiernaar verlangde zij een leven lang. Iedere dag zat zij aan de Tafel des Heren aan en iedere dag las zij en oefende zij zich in 'De navolging van Christus' van Thomas à Kempis.

Zij ging op 91-jarige Leeftijd van ons heen, lijdend zonder klacht en glimlachend als een kind. Wij missen haar hier op aarde. Doch stervende stond zij voor onze ogen op van de dood 'In ewigen tyt'.

Wij, haar kinderen en kleinkinderen, kunnen u van haar geen beter beeld geven dan de mystieke woorden aan te halen van de onbekende middeleeuwse dichter, die ik, haar oudste zoon, hier nog eens in hedendaagse woorden tracht weer te geven.

Alle dinghe
Syn mi te inghe;
Ic ben so wyt!

Om een ongescepen
Hebbic begrepen
In ewigen tyt.

Ic hebt gevaen. -
Het heeft mi ontdaen
Widere dan wyt!

Mi es te inghe al el.
Dat wetti wel
Ghy dies oec daer syt.

(onbekend middeleeuws dichter)

Alle aardse dingen
Zijn mij te ontoereikend;
Ik ben zo wijd.

Naar wat ongeschapen is
Heb ik gegrepen
In de eeuwigheid.

Ik heb het gevangen. -
Het heeft mij vrijgemaakt
Wijder dan wijd.

Al het overige is mij te beperkt.
Gij begrijpt mij wel
Die ook in die toestand zijt.

(hedendaags Nederlands)

Poëzie, uw naam is vrouw

VIER JAAR WAS IK op het seminarie der kruisheren. Ik leefde daar zo geïsoleerd van de wereld, dat ik zelfs geen flauw idee had hoe de plaats Uden eruitzag. Op onze wandelingen trokken wij het open veld in.

Zelden of nooit kwamen wij iemand tegen. Eens, toen het flink gevroren had, mochten wij op een ven in de buurt schaatsen. Ik herinner mij nog duidelijk de verbazing waarmee ik de meisjes bezag, die met wollen mutsen en moffen schaatsten op dat ven. Zij kwamen mij voor als bevallige buitenaardse wezens, op die winterdag op bezoek op aarde.

Welbeschouwd kregen wij in het geheel geen tekst en uitleg over het leven zelf. En wie het klein seminarie verliet omdat hij volgens de leiders geen roeping had, keerde even groen in het leven terug als hij daaruit gekomen was.

Het klein seminarie Uden leek een witte heldere kazerne, waar de geroepenen tot het priesterschap als recruten gelegerd werden.

Er bestond geen enkele geestelijke vrijheid. Een eigen mening werd niet op prijs gesteld. De voornaamste deugden, na de deugd van kuisheid, waren nederigheid en gehoorzaamheid. Men moest te allen tijde het hoofd buigen voor het hogere gezag, dat nooit ter discussie gesteld kon worden.

De seminaries waren hermetisch afgesloten kweekplaatsen, iedere beïnvloeding van buitenaf werd geweerd. Alle literatuur en leesstof werd met een fijne kam onderzocht op toegestaan en niet toegestaan. Op de seminaries waren de eigen katholieke auteurs, waarvan velen op dezelfde seminaries gezeten hadden, verboden literatuur. Men mocht niet één van

de katholieke jongeren, zoals zij genoemd werden, lezen, laat staan in bezit hebben. Schrijvers als Anton van Duinkerken, Jan Engelman, Albert Kuyle, Albert Helman stonden op de seminarie-index.

Toch kwam een jongmens genoeg onder ogen dat zijn honger naar literatuur bevredigen kon. Dat waren in de eerste plaats de bloemlezingen en literatuurgeschiedenissen, die we te lezen kregen en die ons vaak meer waarschuwden tegen de schone letteren dan dat zij er ons vertrouwd mee maakten.

Het was verboden, boeken en tijdschriften van buiten mee naar het seminarie te nemen. Wat op het seminarie zelf aanwezig was, was zorgvuldig gekuist: bladzijden in de Odyssee waarin ervan gewaagd werd dat de held in de armen van een godin sliep, werden met lijm tegen elkaar dichtgeplakt. *Goden en helden* moesten wij inleveren en als wij het boek terugkregen waren de lendenen van de afgebeelde goden en helden gewikkeld in een zwarte draperie van potloodkrassen.

Alle middeleeuwse poëzie was veilig. Geen surveillant in Uden keek ervan op als ik tijdens de avondrecreatie geboeid Carel ende Elegast las. De middeleeuwers immers schreven lang voordat het probleem van de slechte literatuur ontstond - deze ontstond met de romantiek. Wat zou er ook staan in Carel ende Elegast dat een mens verontrusten kon? Over de vrouw kwam men niet meer te weten dan het kort afgebeten 'Vrouwenlist is menigvoud'.

Ook de Duitse volkspoëzie was ongevaarlijk. Ik bezat een uitgave van *Des Knaben Wunderhorn*; deze ontsnapte geheel aan de aandacht der surveillanten. Mogelijk kenden zij het boek niet eens. Ik kende het op den duur uit mijn hoofd: de balladen, de liefdesliederen, de drinkliederen.

Het was een merkwaardige patrijspoort op de wereld, ja, misschien de enige.

De gerichtheid op de middeleeuwse literatuur is duidelijk herkenbaar in mijn poëzie. Vele van mijn eerste gedichten waren volkse liedjes en verkapte liefdesliederen. *Des Knaben*

Wunderhorn vertaalde ik later en gaf het uit onder de titel *De toverfluit*.

Een patrijspoort op de wereld noemde ik de middeleeuwse literatuur en de Duitse volkspoëzie. Inderdaad, een patrijspoort die mij juist genoeg van de wereld liet zien om mij de lust bij te brengen er vroeg of laat heen te ontsnappen.

In Uden schreef ik een groot lekespel - het paste geheel in de tijd van uniformiteit en massagebeuren. Nacht na nacht schreef ik in het donker van mijn chambrette regel na regel en noemde het: *Roep van jeugd*. Het was een berijmde dialoog tussen de kinderen van het licht en de kinderen van de duisternis, en deze werd op de speelplaats ten gehore gebracht door mijn medestudenten, gekleed als engelen en duivels.

Merkwaardig, de kleine rode draad die door de liefdesliederen in *Des Knaben Wunderhorn* liep, was tenslotte de rode draad die mij buiten het labyrint van seminarie en celibaat leidde.

Reeds door de jezuïeten op de Hobbemakade was ik gewaarschuwd voor de gevoeligheid. Niets was gevaarlijker voor de mens dan zich over te geven aan zijn gevoel. Zulks was beneden het intellectuele niveau van de mens en zijn geestelijke opdracht. Hij keerde zich daardoor van God af en gaf zich over aan zijn lagere lusten.

Ook onze geestelijke leidslieden op de seminaries hadden het voorzien op onze lusten. Men mocht zich niet overgeven aan zijn lust tot dromen en fantaseren, de lust tot eten en drinken, de lust tot nietsdoen.

In diepste wezen was deze negatieve houding tegen de geneugten van welke aard ook, gericht tegen de levenslust in het algemeen; zij was typisch protestants-christelijk.

Gevoeligheid, onverschillig op welk vlak, ook de artistieke gevoeligheid, werd openlijk of verholen gewantrouwd. Alles, van artistieke gevoeligheid tot libertijnse vrijgeesterij, was een gevaar waarvoor men ons voortdurend waarschuwde. Diony-

sus en Pan verdroegen zich niet met de kuisheid van Athene.

Daar ik uiteindelijk besloten had wereldheer te worden ging ik naar Hageveld, het seminarie der wereldheren voor het bisdom Haarlem. Hier was de vrijheid iets groter. De studenten hadden een eigen bos. Het verplichte badpak in bad werd vervangen door een verplichte lendendoek onder de douche.

Een werkelijke eerste geest van vrijheid woei op het philosophicum te Warmond. Hier werd aan de studenten door priester-professoren de logica bijgebracht en de eerste beginselen der filosofie. Geest van vrijheid is misschien te veel gezegd, maar zonder een zekere vrijheid kan men eenvoudig niet filosoferen. Op het philosophicum werd het nu werkelijk ernst met de roeping tot het priesterschap. De student werd er volledig van doordrongen dat hij zijn leven geheel moest wijden aan de verkondiging van het geloof en de behoeften der gelovigen.

Hier kwamen de eerste twijfels in mij op. Was ik wel geroepen mijn hele leven onvoorwaardelijk in dienst te stellen van geloof en gelovigen? Moest ik een leven lang celibatair blijven? Wat mij het meest verontrustte was dat ik geen recht op een eigen gedachten- en gevoelsleven zou hebben. Ik mocht niet denken wat ik denken wilde. En mocht niet voelen wat ik voelde.

Op het seminarie Hageveld had ik reeds verzen gepubliceerd in ons eigen tijdschrift van priesterstudenten, *De Koepel*. Op Warmond bleef ik verzen schrijven en publiceerde ook deze in het eigen tijdschrift. Het zou deze poëzie zijn die mij tenslotte de weg deed vinden naar de mij nog totaal onbekende wereld.

Op Warmond kreeg ik les van professor doctor Klaas Steur, een leraar-priester die ons natuurfilosofie doceerde. Hij was Volendammer. Hij had een kinderlijk glunderend gezicht, rode frisse wangen en zat voortdurend vol invallen, die hij niet voor zich hield maar vrolijk en zorgeloos uitte.

In Volendammer pak zou hij er uitgezien hebben als een volmaakt Volendams visser. Wat ik toen nog niet wist, was dat hij ieder jaar in de zomermaanden een tijd onderdook. Hij verwisselde zijn toog voor het Volendammer kostuum en stond als visboer met een viskar op de markten van een der dorpen in Zuid-Limburg. Hij deed dit om voeling te houden met de mensen, een ongezocht contact dat hij miste als priester in toog. Zijn originaliteit in denken en doen werd niet door Rome op prijs gesteld. Een inquisiteur uit Rome, de paterjezuïet Tromp, bracht hem aan, en hem werd een spreekverbod en publikatieverbod opgelegd. Uit een brief, vlak voor zijn dood aan mij gericht, kon ik duidelijk opmaken dat deze totale uitschakeling hem veel dieper had getroffen dan zelfs zijn vrienden dachten. Hij was zwaarmoedig en levensmoe geworden.

Aan professor Klaas Steur heb ik het te danken dat ik het seminarie tijdig verliet. Zijn natuurfilosofische colleges maakten diepe indruk op mij. Hij benaderde de wereld en de schoonheid van de wereld geheel positief: het leven was voor hem een lust en niet een van hogerhand opgelegde last. Hij had als moraaltheoloog een geheel andere houding tegenover het leven dan eertijds de jezuïeten en later mijn andere geestelijke leidslieden op de seminaries.

Klaas Steur liet ik mijn verzen lezen. Inmiddels waren ze, na publikatie in het studententijdschrift, ook de directeur van het seminarie onder ogen gekomen. Deze liet mij bij zich komen en doelend op de liefdesverzen, vroeg hij mij of ik wel begreep wat het leven van een celibatair inhield. Het klonk alsof hij zei: ‘Poëzie uw naam is vrouw.’ Of ik daar eens over na wilde denken. De volgende morgen meldde ik mij weer bij mijn seminariedirecteur en deelde hem mee dat ik het seminarie wilde verlaten. Ik vond mijzelf niet langer geschikt, noch voor het priesterschap, noch voor het celibaat.

Steur had inmiddels op zijn eigen subtiele wijze eenzelfde vingerwijzing gegeven. Hij had mij een schrift gegeven waarin

hij eigenhandig ‘De Tuin van Eros’ van Jan Engelman had overgeschreven. Op deze wijze wilde hij mij duidelijk maken dat priesterschap en celibaat niet voor mij waren weggelegd. Wel het dichterschap en een leven in eigen vrij beheer.

Toen mijn beslissing was gevallen, was het zaak zo snel mogelijk in de wereld terug te keren. Een wereld die ik in het geheel niet kende, en waarop ik in 't geheel niet voorbereid was. Al had ik dan gymnasiaal onderwijs gehad en het philosophicum gevolgd - in het seminarieonderwijs werden nooit geldige diploma's uitgereikt.

Het was nagenoeg uitgesloten dat ik, waar dan ook, een baan zou krijgen. In deze benauwende situatie had ik een plotselinge ingeving. Ik wilde een ransel kopen en te voet naar Rome.

Steur, zelf een man van dwaze invallen, zei dat hij geheel achterde mijne kon staan. Hij zou mij een document meegeven dat mij veilig naar Rome zou brengen. In kerklatijn schreef hij een oproep, waarin hij alle priesters en kloosterlingen die ik onderweg ontmoeten zou verzocht mij behulpzaam te zijn op mijn bedevaart naar Rome.

Zonder enige illusie keerde ik terug naar de Borneostraat. Verbijsterd hoorde moeder mij aan: ik zou geen priester worden. Voor de derde maal werd moeder beroofd van haar aanvankelijke ideaal, alleen God te dienen.

Zij had immers non willen worden, maar liet dit ideaal varen om mijn vader tot het katholicisme te bekeren. Vader werd niet katholiek; maar ik zou priester worden. En nu? Daar stond ik, met lege handen. Het was een volledig echec.

Nog pijnlijker was voor haar mijn mededeling dat ik een ransel ging kopen en naar Rome ging lopen. Zij was misschien te verdrietig en te moe om het mij te verbieden. Bovendien stond Klaas Steur achter mij. En voor moeder was de toestemming van de priester Gods toestemming. Drie weken later

ging ik, ransel op de rug, op weg naar Rome. Moeder liep met mij mee tot in de Watergraafsmeer. Het laatste dat ik van haar zag was haar hand, wuivend met een witte zakdoek.

Nawoord

NU IK DIT NEERSCHRIJF ben ik reeds in de zeventig. Meer dan zevenmaal tien jaar heb ik geleefd. Zou ik mij kunnen delen in tien, zouden al deze opgesplitste delen als persoonlijkheden met elkaar aan tafel gaan zitten, dan zou het een gemêleerd gezelschap zijn, wonderlijker nog dan Sneeuwwitje en haar zeven dwergen. Ik aan het hoofd. En dan achtereenvolgens de boreling, de jongen van tien, de jongeman van twintig, de man van dertig, tot de man van zeventig toe. De spraakverwarring zou Babels zijn.

En toch beziet en voelt men zichzelf als een gecontinueerd wezen, dat weliswaar nuances heeft gekend, maar dat in grote lijnen zichzelf gebleven is.

Niets lijkt mij minder waar. Wat zou een kind dat zojuist zijn eerste communie heeft gedaan, te zeggen hebben aan de jongeman, die, na Nietzsche gelezen te hebben, zegt dat God dood is?

Hoe zou de ongelovige zeventigjarige kunnen converseren met de seminarist, die onvoorwaardelijk vasthoudt aan het ene ware geloof?

Wanneer men zijn jeugdherinneringen schrijft en daarbij terugkijkt op zijn katholieke jeugd en ontwikkelingsgang, dan is het de niet-gelovige schier onmogelijk de eens gelovige in hem tot zijn recht te laten komen.

Door het kritische oog der latere jaren bezien wordt het geloof van de jeugd van zijn charme ontdaan en ontluisterd. Onmogelijk is het het geloof der vaderen te zien en te beleven zoals het eens gezien en beleefd werd. Het denkvermogen en het gevoelsvermogen van een katholiek zijn, zoals een beeld

wordt afgegoten naar zijn mal, al vanaf de aanvang bepaald. Zoals men bepaald wordt door milieu en huidskleur, ras en land van herkomst, zo wordt men van de aanvang af bepaald door het geloof waarin men wordt opgevoed.

Men leert rooms denken en rooms voelen. En als men niet langer rooms denkt en voelt, dan zal de mal toch steeds nog de duidelijke trekken van het oorspronkelijke roomse gevoels- en gedachtenleven vertonen.

Toen ik besloot mijn jeugdherinneringen te schrijven, had ik er geen flauw idee van welke geest ik uit het verleden opriep. Ik ging uit van de gedachte dat het schrijven van jeugdherinneringen waardevol is, omdat het van belang is zaken vast te leggen die anders misschien onherroepelijk voor het nageslacht verloren zouden gaan. In een halve eeuw verandert de menselijke samenleving grondig. In de laatste halve eeuw veranderde zij misschien grondiger dan ooit.

Veel van die veranderingen ontgaan ons wanneer we er niet op gewezen worden. Toch schrijft men geen jeugdherinneringen om de culturele of maatschappelijke veranderingen die in een halve eeuw plaatsvonden, onder de aandacht van de lezer te brengen.

Jeugdherinneringen - dacht ik eerst - zijn zorgeloze notities over een tijd, die zoveel romantischer was dan de tegenwoordige. Hoeveel warmer waren in onze jeugd de zomers, hoeveel kouder de winters. Hoeveel hoger groeide het zomergras. Hoeveel smettelozer viel de sneeuw.

Het schrijven van jeugdherinneringen - dacht ik ook - is het zichtbaar maken van een andere tijd, met zacht kleurkrijt.

In mijn jeugd was Amsterdam nog de stad van Breitner. Hoe stil lag Holland nog achter de duinen, het lag er stil als in Gorters Mei. Het leek mij aardig dit te portretteren. Het leek mij voor de schrijver een romantische bezigheid.

Ik vergiste mij. Jeugdherinneringen zijn allerminst zorgeloze notities over zorgeloze tijden. Wanneer de pen wat dieper

graaft, komt snel iets anders aan het licht. In de eerste vijfentwintig jaar van een mensenleven vindt een stormachtige evolutie plaats, die de verdere levensloop bepaalt.

Het zijn niet het hoge gras, het stille land, de smetteloze sneeuw, die het beeld van onze jeugd bepalen. Het is veel meer de schokkende wijze waarop de mens kennis maakt met het leven. Neemt hij kennis van het leven door de rede? Of neemt hij kennis van het leven door het geloof?

Toen ik eenmaal mijn jeugdherinneringen noteerde, werd het mij snel duidelijk dat geheel mijn jeugd in het teken van het katholieke geloof stond. Dat het katholieke geloof op onverbiddelijke wijze de dictatuur had uitgeoefend over al mijn vroegere doen en laten en dat mijner ouders. Het bracht ons in de meest absurde en pijnlijke situaties, die ik niet voor mogelijk gehouden zou hebben, had ik ze niet - als een archeoloog met de pen - opgegraven uit het verleden. Alle reden om dit katholieke geloof, dat ik vijfentwintig jaar lang volledig was toegedaan, af te vallen en grondig te kritiseren.

Ditzelfde katholieke geloof echter moet ik dankbaar zijn om het kind en de jongeling die ik was: zij waren beiden katholiek. Aan het feit dat ik katholiek was heb ik te danken dat ik studeerde en een katholieke opleiding genoot. Mijn hele culturele bagage is van katholieken huize.

Delvende in het verleden kwam ik voor een volkomen raadsel te staan. Het raadsel van het geloof. De kracht die, tegen de stem van de menselijke rede in, een mens dingen laat denken en doen die geheel met deze menselijke rede in tegenspraak zijn.

Twee levens heb ik geleefd.

Het leven van een gelovig mens.

Het leven van een ongelovige.

De meest verbijsterende evolutie die een mens kan doormaken is dat hij van gelovig ongelovig wordt. Dat hij een gans

heelal van toekomstverwachtingen in moet ruilen voor de schrale bete broods van het menselijke intellect. Dat hij zijn niet te stillen eeuwigheidshonger bevredigen moet met de droge kruimels van de wetenschap. Zo hem dit lukt.

Zoals Nietzsche zegt:

Denn alle Lust will Ewigkeit,
Will tiefe, tiefe Ewigkeit.

Swolgen 1976-1986